

113349

KINCSESTAR

A MAGYAR SZEMLE TÁRSASÁG
KIS KÖNYVTÁRA

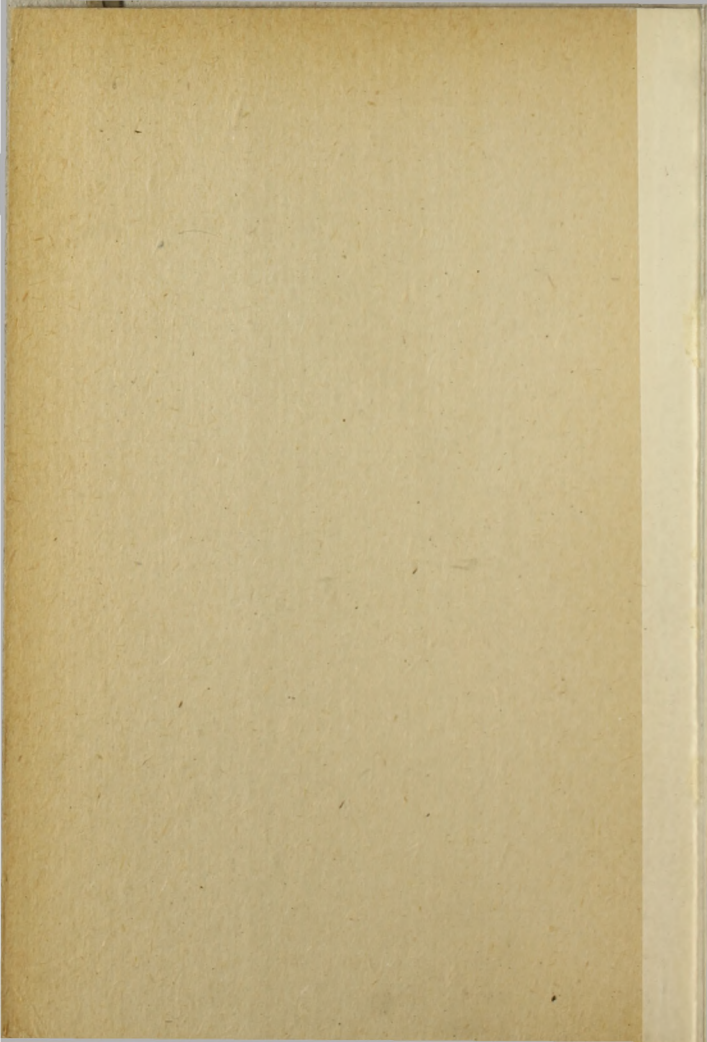
118. SZ.

A FELVIDÉK

ÍRTA

MENDÖL TIBOR

BUDAPEST
MAGYAR SZEMLE TÁRSASÁG

K I N C S E S T Á R

A FELVIDÉK

ÍRTA
MENDÖL TIBOR

BUDAPEST, 1940
KIADJA A MAGYAR SZEMLE TÁRSASÁG

113349

Kiadó: Wiesmeyer Emil.

Tipográfiai Műintézet, Budapest, V. Báthory-utca 18. Telefon: 127-043.

A FELVIDÉK

A Kárpát-medence és a Felvidék.

A történeti Magyarország általános domborzati képe, úgy amint azt a legegyszerűbb iskolai térkép ábrázolja, mindnyájunkban benne él. Zöld, vagy legfeljebb sárgás színek dombvidékek és középhegységek tagolta, de mégis egymásba nyíló medencerendszert tüntetnek fel az ilyen térképnek a közepén. Ezt a magasabb hegységeket jelző sötétebb barna színárnyalatok széles sávja keretezi: a hazánk nyugati határain szétágazó Alpok folytatásai, a Kárpátok és a Dinári-Alpok.

Ép-Magyarország domborzati képének valóban a belső medencerendszer és a külső hegységkeret a legösszefoglalóbb két nagy egysége. A domborzatnak ezt az elrendeződését tükrözi az éghajlat és a növényi takaró tagolódása is: a keret magasabb térszínén nagy általánosságban hidegebb, csapadékosabb, zárt erdőkben gazdagabb tájakat találunk, szemben a medencék fenekének ugyancsak nagy átlagban melegebb, szárazabb, ritkásabb erdejű, füves mezőkkel már a természettől fogva is inkább tarkított vidékeivel. A domborzat elrendeződését nagy vonásokban ismétli tehát az éghajlaté, a növényzeté és természetesen a talajtípusoké, sőt senki sem csodálkozhatik azon, hogy egyben még az emberi életformáké is. A gazdálkodás és település lehe-

tősegei és valóságos fejlődése is mások belül és fokozatosan, szinte gyűrűszerű átmenetekben mások a kifelé egyre magasabb peremeken. Az ilyen különbségek kiegészülésre, a javak cseréjére csábítanak. Ez a csere, általában az anyagi és szellemi javakra, sőt magukra az emberekre is kiterjedő forgalom, a tájak gyűrűire merőleges, tehát sugárirányú utakat keres. Ezeket az utakat a természet már maga kijelölte: a hegységkeretről valóban sugarasan futnak le a völgyek a medencerendszer feneke felé. Ám a lehetőségekből hosszú fejlődés során válik mind gazdagabb valóság. Az Alpok, Kárpátok és Dinári-Alpok közé zárt tájakon is így volt: a hegységkeret és medencerendszer természetes tájaiból évszázadok emberi munkája teremtetett egyéni vonásokban egyre gazdagodó, tehát egyre inkább egymásra szoruló és egymással egyre szorosabb életközösségbe lépő kultúrtájakat.

Ennek a fejlődésnek a hordozója és irányítója a medencerendszert megülő és azt hegységkeretével együtt egyetlen politikai egységgé, a Magyar-állammá szervező magyarság. A Magyar-állam ezer esztendeje annyit jelent, hogy a politikai hatalom a természetes keretekhez simult, tehát oltalma a természetből egymásra utalt tájak emberi életformáinak észszerűen fejlődő szövetkezését támogatta. Természetnek, emberi életformáknak, politikai hatalomnak ez az észszerű összhangja a tájak életét annyira áthatotta és azok arculatára olyan mélyen bevésődött, hogy nyomainak eltüntetésére a régi politikai keretek összezúzása óta eltelt idő nagyon is röpké pillanatnak bizonyult. Ha tehát mi ma is Magyarországnak nevezzük mindazt, ami ezer éven át az volt, erre nem csupán a multunk emlékeihez való ragaszkodásunknak elvitathatatlan joga ösztönöz, hanem ezen felül az a teljes elfogulatlansággal megállapítható rideg tény is, hogy történeti határunk, noha a mai

Magyar-államnak csupán helyenkint politikai határa, egyéb szempontból most is élő valóság.

Magyarország történeti határai délen és nyugaton csak helyenkint érik el és ölelik körül a Dinári-Alpok és Alpok egy-egy darabját, ezzel szemben északnyugaton, északkeleten és délkeleten a Kárpátok külső övezetének gerincein futnak. A hegységkeretnek a Kárpátokhoz tartozó, vagy legalább is azokhoz belülről szorosan csatlakozó részeit „felvidékek” néven szoktuk emlegetni. Felvidék tehát több van: égtájak szerint különböztetjük meg őket. Legkevésbé a Délkeleti-Felvidék elnevezés gyökeresedett meg: helyette Keleti- és Déli-Kárpátokról, vagy a kettőjük közé befoglalt nagy medencét is beleértve, Erdélyről beszélünk. Felvidék néven a továbbiakban a hegységkeret északnyugati és északkeleti részeit ismertetjük.

A Felvidék belső oldala nyugaton a Kisalföldre tekint, keleten az Alföldre. Külső kerete a Kárpátoknak a Bécsi-medencétől Brassó vidékéig megszakítatlan, tehát a Keleti-Kárpátokon is végigfutó legkülső, úgynevezett homokkő-öve: ez hordja a történeti magyar határt. Az Északnyugati- és Északkeleti-Kárpátokat a Tapoly vidékén, az Északkeleti- és Keleti-Kárpátokat a Borsai-hágó környékén választhatjuk el egymástól. Tájaink pontosabb körülhatárolását egyelőre mellőzzük: sokkal érthetőbben bontakozik az majd ki előttünk a tájak jellemző vonásainak felvázolása során.

A földkéreg és a felszín multja.

Hegyvidékekről lévén szó, természetes, hogy a jellemző vonások felsorakoztatásában a domborzatot illeti az elsőség. A domborzat a felszín formáinak összessége. Ámde a felszín csupán határoló felülete a földkéregnek, a felszín mindenkori formakincse pedig

pillanatnyi eredménye a földkéreg anyagát és szerkezetét folyton alakító erők munkájának. Tehát a kéreg anyagát, szerkezetét és ennek a szerkezetnek történetét is ismernünk kell, ha a domborzatnak nem elégszünk meg egyszerű leírásával, hanem azt mint okszerű folyamatok eredményét meg is akarjuk érteni.

A földtörténet ókorának utolsóelőtti, úgynevezett karbon időszakában hatalmas hegység, az úgynevezett Variszkuszi-hegység gyűrődött fel a mai Nyugat- és Közép-Európa, így hazánk területén is. A hegyképződést olvadt kőzetanyagok felnyomulása kísérte és követte. Ahol az olvadt anyag a felszín közelében, de még a hegység mélyén megrekedt, ott lassan kihűlve, kristályosszerkezetű gránittá vált. A gránitot a vele érintkező megolvadt és kikristályosodva újra megszilárdult kőzetek köpenye vette körül, de még nagyobb mennyiségben keletkeztek a hegység mélyén a hegyképződéssel kapcsolatos nagy nyomás és nagy hő következtében palás szerkezetűvé vált és át is kristályosodott kőzetek, úgynevezett kristályos palák. Ahol, a magasabb szintekben, csak a nyomás volt nagy, ott a kőzetek csupán át-palásodtak.

A Variszkuszi-hegység az ókort berekesztő permi időszakban erősen lepusztult, a későbbi korokban ismételten összetöredezett és megsüllyedt, úgy-hogy Magyarország területén ma legnagyobb része a felszínt felépítő fiatalabb képződmények vastag takarója alatt, igen nagy mélységben rejtőzik. Hazánk területén a felszínt itt-ott ma is elérő, sőt magasan kiemelkedő darabjai annyira megkoptak, hogy többnyire az erősen gyűrűt kristályos palák vannak ma a felszínen: ezek építik fel a Felvidék területén a Veport és a Szepes-Gömöri-Ércshegység egy részét; ellenben a Szepes-Gömöri-Ércshegység nagyobb részén, a Bükkben és a Zempléni-szigethegy-

ségben erősen gyűrt, de át nem kristályosodott, csupán átpalásodott ókori rétegek őrzik a Variszkuszi-hegység emlékét. A Kis-Kárpátokban, Kis-Fátrában, Magas-Tátrában, valamint a Nagy-Fátrában, Alacsony-Tátrában és a Branyiszközi-hegységben is olyan gránittömegek alkotják a mai hegységek magvát, amelyek anyaga valószínűleg szintén a Variszkuszi hegyképződés idején vagy azt követően nyomult fel a Föld mélyéből. Megmaradt valami ezekben a hegységekben a gránitmagokat burkoló kristályospala-köpenyekből is, noha ezek kiterjedését össze sem lehet hasonlítani pl. a Veporéval.

A permiben területünk szárazföld. A következő másodkor vagy középkor (mezozoikum) folyamán, tehát a triász, jura, kréta időszakban, illetve az utóbbinak az elején, Magyarország, sőt általában Dél-Európa területének nagyobb részén tengert találunk. Ez a tenger hazánk földjén hol mélyebb, hol sekélyebb volt és folyton változtatta partvonalait. Az üledékeiből származó főleg mészkő, néha dolomit és márga rétegek sorozata ennek megfelelően nem mindenütt hézagtalan, sőt az egykorú képződmények jellege is helyről-helyre változó. Összefoglalva a kréta időszak előtt végbemenő folyamatokat, ezek eredményeként hazánk területén a földkéreg szerkezetének általános képe olyan volt, hogy az egykori Variszkuszi-hegységnek erősen gyűrt, gránittömegekkel tarkított, de az egykori lepusztulás vízszintes felületével elmetezett karbon-időszaki és még régebbi rétegekből álló tömege többnyire különböző mélyre süllyedt tömbökben rejtőzött a szép sorjában egymásra rakódott s eredeti településükben alig, vagy csak kevéssé zavart perm-mezozoosz rétegek takarója alatt.

A Föld belső erői nem nyugodtak s már a másodkor folyamán megindul az a nagyszabású hegyképződés, amelyik azután többször megújul és folytató-

dik a harmadkorban is, megteremtven a Dél-Európán és Ázsián végighúzódó úgynevezett Eurázsiai-hegyrendszert. Az Eurázsiai-hegyrendszer tagjai egyebek között az Alpok, Kárpátok, Dinári-Alpok is. A magyar föld története szempontjából különösen jelentős a kréta-időszaki és a harmadkori hegyképződés. Ezek során, úgy látszik, érvényesül az a tétel, hogy a földkéregnek egyszer már meggyűrődött része újabb gyűrődéssel szemben mereven, „masszívum” módjára viselkedik, a nagy nyomás hatására inkább összetöredezik, vagy legfeljebb kisebbmértvű, esetleg csak helyi jellegű gyűrődést szenved, az intenzív gyűrődés övei megkerülik. A magyar föld legbelső területeire már a kréta-időszaki hegyképződés idején illik a „Magyar-masszívum” elnevezés. A mai Dunántúli-középhegységben pl. a másodkori rétegek egészükben gyüretlenek, csupán igen erősen összetöredezték és gyűrődéshez hasonló módon megtorlódtak. A Szepes-Gömöri-Ércshegységben a másodkori rétegek, persze egyszer már gyűrt variszkuszi alapjukkal együtt, már erősebben megzavarodtak a kréta-időszakban. Határozottan erős vízszintes elmozdulás, fekvő redőkben, sőt takaróredőkben nyilvánuló igen intenzív gyűrődés nyomai mutatkoznak a két Fátra és két Táttra vonulatában, a kristályos magokat környező és részben eltakaró másodkori rétegekben. A kréta-időszaki hegyképződést a magyar föld belsőbb területének általános kiemelkedése, rövidéletű szárazföldi korszaka követte.

A földkéregnek a kréta végén szárazulatot alkotó darabja, peremén az Északnyugati-Kárpátok mai maghegységeivel, minden további hegyképződéssel szemben merev masszívumként viselkedett. A harmadkori hegyképződés idején már csak törések érik ezt a masszívumot, amelyet sokan Tisiának is neveznek; maga az intenzív gyűrődés rajta kívül fekvő övezetben megy végbe. A vélemények a krétaidő-

szaki gyűrődéses és töréses hegyképződés területének s így a Tisiának elhatárolásában ma még eltérnek egymástól. Annyi bizonyos, hogy az intenzív hegyképződés színhelye az ókor vége óta a magyar föld belsejétől mind kijebb és kijebb fekvő övekre helyeződött át.

A krétavégi szárazulatot északon, északkeleten és keleten tenger határolta. Ennek teknőjébe gyűlt az üledék. Ezeket a kréta-óharmadkori lerakódásokat, sőt később részben még a mind kijebb szoruló teknő újharmadkori üledékeit is, redőkbe préselik a harmadkor folyamán megismétlődő gyűrődések. Így jön létre a Kárpátoknak a Bécsi-medencétől Brassó vidékéig megszakítatlan legkülső homokkő-öve. A gyűrődés igen intenzív volt. Dőlt, egymásra fekvő redők keletkeztek: ezek a vízszintes nyomás irányának megfelelően tőlünk kifelé irányulnak. Bizonyos jelek alapján úgynevezett takaróredőket tételeznek fel: a fekvő redőnek vízszintesen messzire eltolt szélsőséges formáját, amelynek legtávolabbra előrenyomult homlokrésze eredő helyétől, „gyökerétől” elszakadt. A takaróredő visszahajló alsó szárában a rétegek sorrendje a természetesnek megfordítottja: vagyis felül van az idősebb, alul a fiatalabb. Kétségtelen, hogy pl. a kristályos magok öve és a homokkő-öv között találni egy úgynevezett szirt-övet, amelyiknek sajátos rétegsorrendje jól összeegyeztethető a takaróredők feltételezésével: itt felső-triász, jura és alsó-kréta korú magános mészkőtömegek az úgynevezett szirtburkot alkotó felső-kréta korú rétegek tetején helyezkednek el. Bizonyos azonban, hogy a kérdés részleteinek tisztázásához még alaposabb tanulmányokra volna szükség.

Míg a harmadkori hegyképződés a kárpáti gyűrődésnek ellentálló, masszívumként viselkedő külső keret, a Cseh-masszívum, a Lengyel-középhegység és az Orosz-tábla felé irányuló redőket hozott létre:

a szirtövet és a homokkő-övet; a másik masszívum, a belső, a feszültség alól felszabadulva összetöredezve megsüllyedt. A Tisiának ez a harmadkori gyűrődésekkel okozati összefüggésben álló, a gyűrődésekkel egyidejű és azokat követő, több szakaszban végbemenő s részben napjainkig tartó töréses süllyedése szabta meg a szirtövön belül fekvő egész magyar föld mai domborzatának durva képét. Az egykori Tisiához tartozó mai hegységeink, részben még a maghegységek övezete is, tekintet nélkül arra, hogy rétegeik részben vagy egészben gyűrtek-e, mai hegységjellegüket a harmadkori töréseknek köszönhetik, pontosabban annak a körülménynek, hogy a törések mentén környezetük jobban megsüllyedt mint ők maguk. Az erősebben megsüllyedt részeket, kisebb-nagyobb medencéket előntötte a harmadkor tengere. Némelyikükben, mint a Felvidék kisebb-nagyobb medencéiben, de ugyanígy a Kisalföld szélén és az Erdélyi-medencében, már az óharmadkor rétegeit is megtaláljuk, ellenben az Alföldön csak az újharmadkorét, azt is csak a peremeken, eltörve, minthogy az Alföld a harmadkor végén, a magyar föld beltengerének megszűnése után még a többi medencéhez képest is megsüllyedt s így ott a harmadkor képződményei a negyedkor, az úgynevezett pleisztocén és a napjainkat is magábfoglaló holocén vastag, de már szárazföldi eredetű lerakódásai alatt rejtőznek.

A Tisia összetöredezésének kísérő jelensége a harmadkor nagyarányú vulkáni tevékenysége a fő-törések mentén, tehát a Felvidéknek különösen az erősen megsüllyedt nagy medencékkel, a Kisalfölddel, Alfölddel érintkező szélén. A láva és a lehullása után ú. n. tufává cementeződő vulkáni hamu váltakozva halmozódott egymásra és hatalmas vulkáni hegységeket épített fel. Ez hosszan tartó, meg-megismétlődő folyamat volt, úgyhogy a részben már szín-

tén harmadkori üledékekre telepedett, részben azokkal váltakozó, sőt helyenkint a legfiatalabb harmadkori rétegekkel eltakart vulkáni tömegeket magukat is többszörösen érték és átjárták törések. A kitörések zöme az újharmadkor első részében, a miocénben zajlik le s termékei főleg andezit, keleten több riolit. A helyenkint előforduló bazaltkitörések fiatalabbak: pliocénkoriak.

A domborzat nagy egységei.

Az eddigiekben vázolt folyamatokat megismerve, könnyen megértjük a Felvidék szerkezeti egységeinek és egyben durva domborzati képének általános elrendeződését.

Legkívül a homokkő-övet találjuk. Ez folytatása az Alpokat északról szegélyező, igen keskeny, csupán a Wiener Waldban kiszélesedő homokkő-övnnek, noha az összeköttetés egészen a Magyar-Morva-határhegységig vagy Fehér-Kárpátokig meglehetősen alacsony, szinte dombvidékszerű. Ennek az övnnek részei a Javornik, a Jablunka, az Oszus, a Babia Góra, azután tovább a Szepesi-Magura Lőcsei-hegység, majd az Északkeleti-Kárpátok területén a Keleti-Beszkidék és a Máramarosi-havasok. Az övezet a Keleti-Kárpátokban folytatódik. A szírtöv Vágújhelytől Zsolnáig nagyjából a Vág völgyét kíséri, azután átvág az Árva völgye felé, majd a Pieninekben folytatódik. Eperjes környékén megszakad és az Északkeleti-Kárpátok homokkő-övének belső oldalán már csak elszórt nyomokban fordul elő.

A maghegységek két övben sorakoznak. A külső övet a Kis-Kárpátok, a Kis-Fáttra néven összefoglalt Inovec, Kis-Magura, Veterna-Hola, Kriván-Fáttra, majd a Magas-Tátra csoportjához tartozó Liptói-havasok és a Magas-Tátra teszik össze, míg a mag-

hegységek belső övéhez számítjuk a Nagy-Fátra néven összefoglalt Tribecst, Zsgyárt, Fenyőházai-hegységet, valamint az Alacsony-Tátrát és a Branyiszkót. A Zsgyárnak és a Branyiszkónak a külső vagy belső sorozathoz való tartozása bizonytalan. A maghegységek sorozata a Hainburgi-hegységgel, Lajta-hegységgel folytatódik az Alpok kristályos öve felé, kelet felé azonban megszakad: az Északkeleti-Kárpátokban semmiféle kristályos kőzetből felépült övet nem találunk, csak a Pop Ivánban bukkan az fel megint és folytatódik a Keleti-Kárpátokban.

A maghegységek sorozatának jellemzői az igen erősen gyűrt perm-mezozóosz rétegek feltárt redői közül elszigetelten kibukkanó kristályos magok. A kristályos tömegek valószínűleg már az egykori Variszkuszi-hegység építményének is alkatrészei voltak, a másodkori rétegeknek ma őket közös keretbe foglaló burkával együtt résztvettek a kréta-időszaki gyűrődésben, de mai hegységjellegüket részben mégis a harmadkorban beköszöntő töréseknek köszönhetik. Ezek a törések ugyanis nemcsak magukat a hegységek öveit darabolták fel, hanem a két maghegység-sorozatot környező, elhatároló, sőt az azok közén helyetfoglaló medencék besüllyedésének is meghatározói. Törésvonalak mentén válik el a Kis-Kárpátok, az Inovec, a Tribecs magasra kiemelkedő tömege a Kisalföld harmadkori, sőt belsejében negyedkori képződményekkel kitöltött medencéjétől, de ugyancsak törések határolják a két maghegység-sorozat közé illeszkedő és szintén harmadkori rétegekkel kitöltött Alsónyitrai-, Felsőnyitrai-, Túróci- és Liptói-medencét. A Magas-Tátra és a hozzá csatlakozó Liptói-havasok lenyűgöző távlati képe éppen azért érvényesül annyira, mert minden oldalról medencék környezik: délről a Liptói-, keletről a kettős Szepesi-, északról a Nowy Targi- és Árvai-medence.

A maghegységekétől eltérő a jellege az Alacsony-Tátrával délről szomszédos Vepornak és Szepes-Gömöri-Érceshegységnek. A két hegységnek erősen gyűrt ókori palákból, részben kristályos kőzetekből felépült talapzatán másodkori mészkőtakaróknak a pusztulásból még kimaradt, de ma már össze nem függő fensikszerű foltjai ülnek. A Veporban csak a csupasz talapzat van meg. A Szepes-Gömöri-Érceshegységhez hasonló a felépítése a jóval kisebb területű Bükknek, sőt a még sokkal szerényebb méretű Zempléni-szigethegységnek is. A Bükk másodkori mészkőrétegekből álló platója ókori palából felépült talapzaton pihen.

A Felvidéken ma már mindössze ennyi maradt a felszínen a Tisiából. Egyebütt a Tisia olyan mélyre süllyedt, hogy vastagon betakarták a harmadkor képződményei. A harmadkori képződmények közé tartoznak vulkáni hegységeink is, így az a Nagy-Fátrától keletre, az Alacsony-Tátrától, Veportól nyugatra és délre elhelyezkedő, délen csaknem az Ipolyig lenyúló vulkáni tömeg is, amelyiknek nyugati részét Magyar-Érceshegység, keleti részét Osztrovszki-hegység néven emlegetjük. Vulkáni hegységek a Börzsöny, a Karancs, a Cserhát, a Mátra, a Bükk déli szegélye, végül az Eperjes-Tokaji-hegység. Ez a szép félkörívben elhelyezkedő sorozat rekeszti be délről az Északnyugati-Felvidéket, de nem tökéletesen. A Visegrádi-hegységben a Duna jobbpartjára is átnyúlik, a Cserhátban viszont csak foltokban van meg, a Bükk és az Eperjes-Tokaji-hegység között, a Sajó—Hernád völgyének az Alföldre nyíló kapujában meg éppen megszakad. Egyébként is a Cserhát vulkáni tömegeitől, valamint a Mátrától és a Bükktől északra, egészen az Osztrovszki-hegységig, a Veporig és a Szepes-Gömöri-Érceshegységig harmadkori rétegekkel kitöltött terjedelmes medence-csoport foglal helyet: az Ipoly honti és nógrádi, a

Sajó gömöri és a Hernád abaúji medencéi. A Cserhát erősen lepusztult vulkáni tömegei szigetszerűen szakítják meg a puhább agyagos-homokos harmadkori üledékek felületét. Ez medencetöltelék felszíne a vulkáni sorozat karéja mögött, de a Cserhát vulkáni szigeteitől délre az Alföld törések mentén mélyebbre süllyedt szintjéből kiemelkedő és a Gödöllői-dombvidékben, majd annak folytatásában, Monor—Cegléd irányában messze kiszögellő magasabb lépcső teteje. Ezt a lépcsőt, mint különben a Felvidéknek az alföldek felé feltáruuló medencéit és alacsonyabb lejtőit másutt is sok helyen, a pleisztocén folyamán hullott porból keletkezett lösz takarja, a bevágódó völgyek pedig éppúgy dombvidékké tagolják, mint az Ipoly—Sajó medencesorozat harmadkori üledékeinek törésekkel amúgy is megzavart térszínét.

A Cserhát tájékán a vulkáni tömegeken kívül a Dunántúli-középhegység szerkezetére emlékeztető, másodkori mészkőből, dolomitból felépült kis rögök, sasbércek is megjelennek, amilyen pl. a váci Naszál. Végeredményben a Bükk is idegen tag a vulkáni övben; akár a Naszál, akár a Dunántúli-középhegység legfeljebb abban különbözik tőle, hogy ezek a Tisiának aránylag mélyebbre süllyedt darabjai: csak gyüretlen másodkori takarójuk bukkan a felszínre, gyürt ókori, variscida alapjuk nem.

Az Eperjes-Tokaji-hegységgel a vulkáni sorozat íve felkanyarodik északnak, neki a Kárpátok homokkő-övének. Vele együtt fut az a törés, illetve párhuzamos törés-sorozat, amelyik mentén mind a maghegységek sorozatainak, mind a Szepes-Gömöri-Ércshegység és a Bükk Tisia-maradványainak folytatása a kis Zempléni-szigethegység kivételével a mélybe süllyedt és az Alföld fiatal harmadkori majd negyedkori üledékei alá temetkezett. Csupán a homokkő-öv s ennek belső szegélyén a szirtöv nyomai folytatódónak tehát az Északkeleti-Felvidéken, ha az

Alföld lesüllyedését jelző törésen nem törtek volna fel itt is vulkánok. Így is nagyon egyszerű felépítésű hegyvidék áll előttünk, hiszen, ha a fejletlen szirtövet nem számítjuk, mindössze homokkő-övből és ezen belül vulkáni övből áll. Az utóbbinak részei a Vihorlát, a Szinyák, a Borló-hát, a Nagyszöllősi-hegység és az Avas—Köhát—Gutin sorozata. Ezt a sorozatot két végső tagjáról Vihorlát—Gutin összefoglaló néven szokás emlegetni. Egyfelől az Avas—Köhát—Gutin vulkáni hegysége, másfelől a Máramarosi-havasok homokkő-öve és az itt a Pop Ivánban ismét felbukkanó kristályos kőzetekből álló hegység között a harmadkori rétegekkel kitöltött Máramarosi-medencét találjuk. Végül meg kell még említenünk, hogy az Eperjes—Tokaji-hegység déli részét és a Vihorlát—Gutin sorozat közepe táját képzeletben összekötő íves vonal mentén, Királyhelme, Mezőkaszony vidékén magános kis vulkáni hegyek bukannak ki az Alföld északkeleti öblének negyedkori rétegei alól.

A felszín formakincse.

A domborzatnak belső erők kialakította nagy egységeit tekintettük át eddig. A gyűrődések, törések, vulkáni anyagok felhalmozódása, valóban csak a durva formákat teremti meg; a finomabb részleteket a hegységek testét általában pusztító, anyagukat elhordó külső erők működése vési a térszínre.

A ma is dolgozó külső erők működései között jelentősebb a szerepe a hőmérsékletingadozás, fagy és egyéb tényezők okozta törmelékképződésnek, a folyók törmelékszállító és völgyalakító tevékenységének, bizonyos mértékig a szélnek. Minthogy a Felvidék egyes magasabb hegységeit a kréta időszak-tól mindmáig nem borította tenger, más részei a harmadkor folyamán, de legkésőbb annak végén kerül-

tek szárazra, az imént felsorolt külső erők felszínalakító működését ilyen hosszú idő alatt többször is módosították kéregmozgások és az éghajlat változásai.

A kéregmozgások között jelentős a földkéregnek hazánk területén a harmadkortól máig tartó egyetemes emelkedése és ezzel egyidejűleg egyes kéregrészeknek törésvonalak mentén való viszonylagos megsüllyedése. Az egyetemes emelkedés volt egyebek között az oka a harmadkori medencéinket borító tenger elrekedésének, kiédesülésének, majd megszűnésének. Az összetöredezés és az így keletkező viszonylagos magasságkülönbségek pedig a folyók esését, ezen át munkaképességét és így felszínalakító tevékenységét módosították, aminek látható jelei, mint arra még visszatérünk, a terraszkok. De magának az egész folyóhálózatnak az elrendeződése is erősen igazodik a térszínnek elsősorban a harmadkor elejétől máig egymást követő kéregmozgások folytán kialakult nagy szerkezeti egységeihez.

A folyók, a Poprád és Dunajec kivételével, ma mind a Felvidékkel szomszédos két nagy belső-magyarországi medence, az Alföld és a Kisalföld felé tartanak. A Felvidék folyóhálózata ezzel szerves része az egész magyar föld közismerten egységes, bámulatosan centripetális vízrendszerének. Ám az Északnyugati-Felvidék vízhálózata, tisztán ennek a vidéknek a szempontjából, erősen centrifugális. Híres vízválasztó csomópontja az Alacsony-Tátra keleti vége, a Királyhegy környéke. Itt ered a Vág, a Garam, a Sajó, a Hernád — hogy csak a legjelentősebbeket említsük. A nagyobb folyók közül csak a Nyitra és az Ipoly forrása fekszik távolabb. A folyók egyenkint futnak le a két alföld felé, ahol már a Felvidéken kívül, sorra szedegeti fel őket a Duna és az Északkeleti-Felvidék folyóit is összegyűjtő Tisza. Az Északkeleti-Felvidéket folyóhálózata tel-

jes egészében az Alföldhöz kapcsolja: a homokkő-övenben eredő és a vulkáni övet sorban áttörő folyói, a Tisza, Latorca, Ung, mind egyenesen az Alföldre futnak le, éppúgy, mint a szintén a homokkő-öv belső lejtőjén eredő és a vulkáni övnek az Eperjes-Tokaji-hegység és Vihorlát közti hézagát kihasználó Laborc, Ondava, Tapoly. A folyók völgyeinek nagyobb része szerkezetileg előre jelzett, törésvonalakat követ, medencéket fűz fel. Így fut a Vág a Lip-tói-medencében, felveszi a Túróci-medencét lecsapoló Túrócot és Zsolnától egészen a Kisalföldig szintén szerkezeti vonalon folyik. A Nyitra a két maghegység-sorozat közé zárt Felső- és Alsónyitrai-medence természetes lefolyása. Medencéken fut át az Ipoly, a Sajó, a Hernád. A Szepesi-medence magasabbik felének folyója a Poprád, a Nowy Targi-medencéé a Dunajec. Persze vannak a folyóknak keresztvölgy szakaszai is, hogy csak a Vág gyönyörű sztrechnói szorosát említsük Ruttká és Zsolna között. Az Északkeleti-Felvidéknek a homokkő-öv belső oldalán eredő kisebb folyói és patakjai csoportosan egyesülnek, mielőtt meglehetősen szűk völgyben áttörnék a vulkáni övet. Hordalékkal feltöltött valóságos kis medencék rejtőznek ezeken a helyeken a vulkáni öv háta mögött.

A sajátos, csupán a táj határain kívül összekapcsolódó folyóhálózat a domborzat általános jellegét tükrözi. A két felvidék részenként, sok helyen folyók-felfűzte medencék sorozata formájában tárul fel a két alföld felé. Az életkamrácskáknak ezek a sorozatai az őket összekapcsoló völgyek természetes útvonalain könnyebben érintkeznek az ország belsejével, mint egymással. A Keleti- és a Déli-Kárpátok csak az Erdélyi-medence közvetítésével kapcsolódnak az ország belsejéhez. Erdély a magyar történelem során volt néha ország az országon belül; a két felvidék soha.

A folyók még a Felvidék medencéiben is, ahol látszólag készen kapták völgyüket, végeredményben mégis maguk formálták azt ki. Természetesen még inkább ilyen a helyzet a hegységekben. A Felvidék hegységeinek legnagyobb részét nagyesésű patakok vájta „V”-keresztmetszetű völgyek egész rendszere tagolja. A medencékben futó, vagy éppen az alföldek öbleit elért folyók esése jóval kisebb; lehet, hogy munkaképességük csak annyi, vagy éppen kisebb, mint amennyi törmelékük elszállítására szükséges. Az előbbi esetben a folyó középszakasz-jellegű, kanyargós s kilendülő kanyarulataival széles völgy-síkot készít magának, az utóbbi esetben alsószakasz-jellegű, szétágazó, zátonyos és hordalékával feltölti a völgyét. A Vág pl. Zsolnától lefelé alsószakasz-jellegű, a Sajó a Sajó-medencében középszakasz-jellegű. Tekintettel a két alföld ismételt süllyedéseire, de magán a Felvidéken belül is gyakori függőleges kéregmozgásokra, a megnövekedett esésű felvidéki folyók, vagy azoknak bizonyos szakaszai ismételten bevágódhattak völgy-síkjukba s így völgyeikben lépcsősen ismétlődnek az egymásba vágódott terraszok. Persze főleg a nagyobb folyók völgye terraszos. Ámde hasonló eredményre vezethetnek és vezettek a pleisztocén idők éghajlat-ingadozásai, a hűvös-száraz jégkorszakok és a nedvesebb-melegebb interglaciális korszakok váltakozásai is, a vízmennyiség vagy törmelék-mennyiség változásai révén. A tájak arculatának minden esetre fontos elemei a terraszok és szerepük az ember szempontjából is jelentős: az alacsonyabbakon mint árvíztől védett és egyben sík felületű szinteken nagy számban helyezkednek el a falvak és azok szántóföldjei és ugyancsak itt futnak az utak; a magasabb, tehát idősebb, ennek következtében inkább elpusztult terraszok egy-egy megmaradt foltja pedig alkalmasnak bizonyult várépítésre.

A jégkorszakoknak azonban nemcsak a folyók terraszképződése szempontjából van jelentősége. A Felvidék legmagasabb hegységei valóban el is jege-
sedtek ekkor. A Magas-Tátrában ma is látni az egy-
kori gleccserek működésének nyomait. Fenn a Tátra
gerince közelében negyedgömb alakú kivájások, az
úgynevezett károk jelzik az egykori firn-, vagy ma-
gyarul csonthó-gyűjtőket, s folytatásukban, lefelé,
„U”-keresztmetszetű völgyek az egykori gleccserek
medrét. Lent a hegység lábánál a gleccser-hordta
törmelékből épült végmoréna sáncai helyezkednek
el. Az egyik ilyen végmoréna-sánc rekeszti el a
Csorbai-tavat. Fenn a károk fenekét is apró tavak
ülik meg: ezek a tengerszemek. A Kis-Tarpatak völ-
gyéből vízesés zuhog le a Nagy-Tarpatak völgyébe,
jeleztvén, hogy itt egy egykori mellégleccser nyo-
mán maradt úgynevezett függővölgy torkollik a fő-
gleccser-vájta mélyebb „U”-völgybe. Hasonlóak az
eljegesedés nyomai a Liptói-havasokban és az Ala-
csony-Tátrán, szerényebbek az Északkeleti-Kárpá-
tok homokkő-övének Hoverla nevű csúcsán: mind-
össze kárfulkéket látni itt.

Noha a felsorolt eseteket kivéve, a Felvidék
minden hegységében a folyóműködés-teremtette
„V”-völgyek az uralkodó formák, a részletek tekin-
tetében elég nagy a változatosság. A sűrűbb vagy
ritkább völgyhálózat, a térszín apróbb formái, egy-
részt a hegység terjedelmétől, magasságától, más-
részt szerkezetétől és a felépítésében szereplő köze-
tek minőségétől függenek.

A homokkő-öv a legszélesebb, de nem a legma-
gasabb övezete Felvidékünknek. Szélessége észak-
nyugaton is eléri, sőt meghaladja az 50 kilométert,
északkeleten helyenkint a százat. A Magyar-Morva-
határhegység még seholsem éri el, a Javornik, a Jab-
lunka, az Oszus tetői is csak kevéssel haladják meg
az 1000 méter magasságot s az övezetnek az Észak-

nyugati felvidéken legmagasabb csúcsa is, a Babia Górában, csupán 1725 m magas. Zsolnától a Vág mellékfolyója, a Kisuca-patak mentén felfelé haladva, már 551 m magasságban a Jablunkai-hágón vagyunk, azután lefelé vezet az út az Olsa völgyén az Odera felé, de a Visztulát is könnyen elérjük. A Vág völgyéből a Morva völgyébe átvezető Vlára-hágó még alacsonyabb. A Babia Górától keletre a homokkő-öv megint alacsonyabb, egy darabon az országhatár is elhagyja, délebbre ugrik a Magas-Tátra gerincére s így a Nowy Targi-medence is kívülreked az országon. Hegységünk legalacsonyabb, de egyben legszélesebb is az Északnyugati- és Északkeleti-Felvidék határán. (Duklai-hágó 502 m, tetők 800 m körül). Már jóval magasabbak a Keleti-Beszkidek, még inkább a Máramarosi-havasok. Kifejezésre jut ez a hágók tengerszint feletti magasságában is: az Ung völgyéből a San völgyébe átvezető Uzsoki-hágó 889 m, a Latorca völgyéből a Stryj völgyébe átvezető Vereckei-hágó 841 m, a Fekete-Tisza völgyéből a Prut völgyébe átvezető Körösmezei- vagy Tatár-hágó 931 m magas. Már a Keleti-Beszkidekben is találni 1300—1400, a Máramarosi-havasokban 1500—1800 métert meghaladó tetőket; a Hoverla meg éppen 2058 m magas.

A több szakaszban történt felgyűrődése óta természetesen erősen pusztuló homokkő-övet többször is érték kéregmozgások: nagy darabokra töredezett egyes rögei ferdén emelkedtek ki. A felvetődött élek, a főgerincek a belső oldalon vannak: többnyire rajtuk fut az országhatár s így a hegység keskenyebb, meredekebb oldala tekint felénk. A gyűrt rétegeket metszi a mai felszín: a keményebb rétegek előbukásai hosszú gerincek formájában preparálódtak ki a hegységnek az ország határaitól kifelé egyébként szelíden lejtő széles térszínén. Ezen a külső lejtőn lefutó folyók a keményebb gerinceket folyto-

nosan kerülgetve, csak igen hosszú út után érik el a hegység lábát. Különösen Galicia felé ilyen a helyzet. Az Északkeleti-Kárpátokban egyébként az országhatárt hordó főgerincet még kevéssé vágták be a folyók: ez a magyarázata a hágók és csúcsok magassága között mutatkozó aránylag csekély különbségnek. Itt a főgerincen belül egy belsőbb, folyóktól jobban szétszabdalt vonulatot is meg lehet különböztetni.

A homokkő általában a puhább, könnyebben pusztuló kőzetek közé tartozván, merészebb térszíni formákat nem igen találunk rajta. A szomszédos „V”-völgyeket fent széles hátaik, vagy legömbölyödött tetők kapcsolják össze. Még szelidebbek a formák ott, ahol a folyók középszakasz-jellegűek. Ilyen helyeken vastag málladék borítja a széles völgysíkokat határoló lankás lejtőket. Ahol a homokkő-övet magasabb hegységek képviselik — mint pl. az Északkeleti-Felvidéken — a völgyek természetesen mélyebbek, a közülük kiemelkedő tetők lenyűgözőek, de csak tömegükkel; formáik ott is lekerekítettek. A változatosság tehát nem nagy: ugyanazok a formák ismétlődnek az egyhangúságig.

A homokkő-öv egyenesen arra hivatott, hogy országhatár fusson rajta. Nem túlzott magassága, meredeksége, vagy a forgalmat gátló egyéb ilyesfajta, többnyire hiányzó sajátságai teszik kitűnő országválasztóvá, hanem ennek a megszakítatlan és kevéssé változatos jellegű övezetnek igen nagy szélessége, amit az utas számára még inkább, szinte az unalomig megnövelnek a külső lejtőjén lefutó folyók völgyeinek óriási vargabetűi. Ezt a széles hegységet alig lakott erdőrengeteg fedi: kezdetlegesebb viszonyok között, amikor a jó határ feladata úgyszólván kizárólag védelmi, hadseregek számára a leghatékonyabb akadály; a gazdasági élet fejlettebb korszakaiban pedig sűrű népességű tájak közé ékelődő és

így azok között szorosabb érdekszálak szövődését megakadályozó övezet.

A homokkő-öv hatalmas terjedelméhez képest a térképen csak jelentéktelen foltocskák az övezet belső szegélyén sorakozó mészkő-szirtek. A táj képeinek mégis nagyon feltűnő elemei: meredeken, néha csupasz sziklafalakkal emelkednek ki puhább közetekből felépült, távlati képében lágyvonalú környezetükből. Ott sorakoznak az országhatárt hordozó homokkő-öv belső lábánál, ahol az egyébként is korán benépesült völgyeken vagy szomszéd medencéken át, a Vág völgyében, a Szepességen keresztül az ország belseje felé vezetnek az utak. Nem csoda, ha tetejükre várak épültek, mint pl. Beckó, Trencsén, Oroszlánkő, Árva, Nedec, vagy Lubló vára. Mészkőszirtek és a tetejüket koronázó várak romjai mint csipkézett körvonalú szürke bástyák meredeznek az egyébként erdők zöldjében pompázó nagy hegyek lankás lejtőinek szomszédságában. A szomszédos maghegységek tájéka valóban nem ilyen vadregényes, noha jellege korántsem mindenütt egyforma.

Mindkét maghegység-sorozat általában délnyugatról északkelet felé magasodik. A Kis-Kárpátok legmagasabb csúcsa 761 m, a Tribecs 829 m, az Inovec 1042 m, ellenben a Nagy-Fátra északi részén már előfordulnak 1500 métert meghaladó csúcsok, a Kriván-Fátra Kriván nevű csúcsa pedig 1711 m magas. A belső sorozat az Alacsony-Tátrában (Gyömbér 2045 m), a külső a Magas-Tátrában (Ferenc József-csúcs 2663 m) éri el legnagyobb magasságát. Alaktanilag és tájképileg is nagyok a különbségek. A Kis- és Nagy-Fátra sorozata részaránytalan felépítésű: a legnagyobb magasságokat a gyűrt üledékes köpenyből a hegység keleti oldalán kibukkanó gránitmagok hordják. Ezek tetői eléggé legömbölyödöttek, a hegység távlati képe mégis hatásos,

mert a környező medencékhez viszonyított magassága aránylag tekintélyes. Egészen sajátos, a Felvidéken egyedülálló a Magas-Tátra képe. Ez az ország legmagasabb csúcsát hordozó hegység különös, az Alpokra, vagy a Déli-Kárpátokra emlékeztető formakincsét, mint tudjuk, a pleisztocén eljegesedésnek köszöni. De sehol másutt fel nem lelhető egyéni varázsa elszigetelt helyzetéből adódik. A Liptói- és a magasabbik Szepesi-medence 600—700 m magas térszínéből hirtelen emelkedik ki törmelékbe temetkező lábával és meztelen gránittestének éles gerincvonalú, kárfülkékkel tagolt ormával: mindenünnét szabad rá a kilátás. Más az Alacsony-Tátra képe. Ez valamivel alacsonyabb, de testesebb hegység mint a Magas-Tátra: kelet-nyugati irányú gerince egyenes, lejtői szimmetrikusak, mint valami háztető. Gerincvonalát kárfülkék csipkézik, két lejtőjét igen mélyen bevágódott völgyek párhuzamos rendszere szabdalja.

Ismét egészen más a Vepor és a Szepes-Gömöri-Érceshegység. Itt különösen a kristályos kőzetekből és egyéb erősen gyűrt ókori palákból felépült talapzatnak és a Szepes-Gömöri-Érceshegységben a talapzat északi és alacsonyabb déli peremén rajtaülő másodkori mészkőtakaró-maradványoknak alaktani és tájképi ellentéte feltűnő. A talapzatot, amelyik a Veporban egészen, a Szepes-Gömöri-Érceshegységnek pedig legmagasabbra kiemelkedő középső sávjában csupasz, minden oldalról kikezdték és össze is szabdalták a Garamnak, Ipolynak, Rimának, Sajónak, Gölnicnek és mellékpatakjainak részben a mészkőtakaró-maradványokon át visszavágódó völgyei. Az összeszabdalt talapzat 1000—1300 m magas tetőiből kikerekedő kép mégsem mondható nagyon változatosnak. Annál érdekesebbek a meredek lejtőkkel elvégződő mészkőplatók. Ezek elkarsztosodtak: felszíni vízfolyások helyett rejtett vízhálózatuk,

barlangi vízfolyásaik vannak. A platók felszínét víznyelők tölcéserszerűen kitágult nyílásai és dolinák tányérszerű mélyedései tarkázzák. A mészkőtakarók maradványainak van egy északi és egy déli sorozata. Az északi sorozatban találjuk a Dobsinai-jégbarlangot és a festői Sztracenai-völgyet. Ez az utóbbi felszakadt egykori barlang: a Gölnic folyik benne. Az északi sorozat elkülönülő tagja a Murányi-fensík, peremén Murány várának romjaival. A déli sorozatot a Sajó és a Csetneki-patak meredekfalú, széles völgyei tagolják a Szilicei-, Pelsöci- és Jolsvai-platóra és az utóbbinak egyéb patakok áttörő völgyszakaszaitól még tovább tagolt nyugati folytatására. A Szilicei-fensíkban van a húsz kilométer hosszú Ággteleki-cseppkőbarlang vagy Nagy-Baradla. Ugyancsak a Szilicei-fensík keleti nyúlványát, az elkeskenyedő Tornai-karsztot vágja át a barlangi eredetű Szádelői- és Áji-völgy. A kettő között előugró fokot Torna vára koronázza. A Szilicei-platótól északra, a mészkőtakaró kis roncsán ül Krasznahorka vára.

Szerény mása a Szepes-Gömöri-Érceshegységnek a Bükk. Ezt is az ókori palákból álló, aránylag lankás lejtőjű, völgyekkel sűrűn szabdalt talapzat és a meredek peremmel rajta ülő, elkarsztosodott másodkori mészkőplató ellentéte jellemzi. Legmagasabb pontja az Istállóskő, 959 m.

A vulkáni öv hegységei közül a legmagasabbak éppen hogy elérik az ezer métert. Vannak persze jóval alacsonyabbak is. Az erősen lepusztult Cserhátban sok helyen csupán azoknak a réseknek megkeményedett lávatölteléke hirdeti a vulkáni működés emlékét, ahol a vulkáni anyagok egykor a felszínre törtek.

Vulkáni hegységeink mai térszíni formáit leg többnyire az ellentállóbb kemény láva és a könnyebben pusztuló puha tufa váltakozása szabja meg. A

szanaszét ágazó gazdag völgyhálózat, a kerekded tetők és hosszan elnyúlt gerincek, vagy kissé legömbölyödött kúpszerű csúcsok sűrűn váltakozó serege szűkebb körzetben néha eléggé változatos, kedves tájképet nyújt. Merészebb formákat vagy lenyűgöző méreteket persze hiába várnánk. De azért a Mátra távlati képét az 1015 m magas Kékes-tetővel, a magánosan előugró Tokaji-hegyet, vagy a Sátoraljaúj-hely fölött emelkedő Sátorhegynek és társainak sajátos csoportját sohasem felejtí el aki látta, éppoly kevéssé, mint a Duna visegrádi szorosát, vagy a somoskői bazaltoszlopokat Salgótarján vidékén.

A földkéreg ásványi javai.

A Felvidék ásványi kincseinek térbeli eloszlása szoros kapcsolatban áll a földkéreg történetével, szerkezetével, a különböző korú és anyagú rétegek feltártságának mértékével. A Szepes-Gömöri-Érces-hegység másodkori takaróktól mentes középső övezete, a fiatal harmadkori vulkáni vidékek és a harmadkori üledékekkel kitöltött medencék tartalmazzák a Felvidék kevés kivétellel valamennyi eddig feltárt és kiaknázásra érdemes ásványi kincsét.

A Szepes-Gömöri-Érceshegység középső övezetét felépítő ókori rétegeken át a perm-i időszakban vulkáni működés termékei törtek a felszín felé, köztük a kvarcporfir lávából felszálló vas-, réz- és egyéb vegyületeket tartalmazó gázok, illetve forróvizes oldatok. Következménye ennek egyrészt a rétegek közeit és a repedéseket kitöltő úgynevezett érc-telegek és telérek keletkezése, másrészt a környező kőzetek anyagának átalakulása, úgynevezett alkatváltása. Jolsva—Rozsnyó—Mecenzéf a déli, Dob-sina—Gölnichánya nagyjából az északi szélét jelzi ennek az ércben gazdag területnek. Különösen sok a vaspát, főleg a mélyebb szintekben: ez a magasabb

szintekben barnavasérccé alakult s itt rajta kívül réz-, higany-, ólomérczek fordulnak elő. Akad jelentős mennyiségben magnezit, valamint antimon-, nikkel-, kobaltérc is. Vasérc a Szepes-Gömöri-Ércshegység déli nyulványán, Rudabányán is van, sőt az Északkeleti Kárpátok vulkáni övében, a Borló-hátban Bilke és Ilosva környékén is.

Fiatalharmadkori vulkáni hegységeink közül a Magyar-Ércshegységben Selmec- és Körmöcbánya vidékén, valamint a Gutinban Nagybánya, Felsőbánya környékén szintén telérek szolgáltatják az arany-, ezüst-, ólomércet. A Mátra vidékén Recsk andezitje rézzel és kevés ezüstöt tartalmazó érccel szolgál. Vulkáni termék Vörösvágás nemesopálja is az Eperjes-Tokaji-hegységben.

Harmadkori üledékekkel kitöltött medencéink legfőbb ásványi termékei a barnaszén és lignit, a kőolaj és a kősó. A felvidéki barnaszének kivétel nélkül fiatalharmadkori, közelebbről mediterránkorú képződmények. Előfordulásuk helyei: Nyitrabánya a Felsőnyitrai-medencében, Salgótarján vidéke és a Sajó-medence déli része közvetlenül a Bükkből északra; mind olyan tájak, ahol az újharmadkor elején sűrűn változott a majd előnyomuló, majd visszahúzódó tenger partvonala s így a meleg éghajlat alatt a partközeli erdős mocsarakban tenyésző dús növényzet, illetve annak elhalt anyaga könnyen kerülhetett a tenger vize és az abból lerakódott iszap védő takarója alá, aminek következménye a növényi anyag tökéletlen elbomlása, elszenesedése lett. A Mátra—Bükk alján, pl. Gyöngyös környékén található lignit-telepek pliocén, közelebbről pontusi korúak.

A Mátrától északra, Bükkszéken óharmadkori, közelebbről középoligocén rétegek kőolaját tárták fel. Fiatalabb ennél a Kis-Kárpátoktól északnyugatra, Egbellnél talált petróleum.

A nyílt tengerrel csak sekélyvízű küszöbön át érintkező tengeröblök vize erős párolgás és a beömlő folyóknak elégtelen édesvízhozama, tehát meleg-száraz éghajlat esetén, csak a nyílt tenger sós-vízének beáramlása révén pótlódhatnak s így egyre töményebb sóoldattá válik. A só azután lerakódik az öböl fenekén. A mediterránkori tenger ilyen sógyűjtő öblének ajándékai a Máramarosí-medence sótelepei Aknaszlatinán, Aknasugatagon, Rónaszéken. Hasonló korú és hasonló eredetű az a vízzel elöntött kis sötömzs Sóváron, Eperjes mellett, amelynek oldott anyagához csak főzés útján juthat hozzá az ember.

A Felvidék ásványvizekben és hévvizekben igen gazdag. A hévvizek, így Pöstyén, Trencsénteplic (mindkettő kénes), Rajec, Stubnya, Lucski (vasas), Bajmóc, Vihnye (vasas), Szklenó, Szliács (vasas) és Görömböly-Tapolca hőforrásai törésvonalakon, nagy mélységből törnek fel. A hideg ásványvizek legnagyobb része savanyúvíz, azaz széndioxidot tartalmaz. A savanyúvizek zömét a vulkáni hegységek közelében találni. Ennek az a magyarázata, hogy egyébként már kialudt vulkánjaink vidékén még ma is folyik utóvulkáni, úgynevezett mofetta-tevékenység, széndioxid-kilehelés formájában. A felszálló széndioxid telíti a talajvizet, vagy bármilyen forrásvizet. Különösen sok ilyen savanyúvízünk van az Északkeleti-Felvidék vulkáni övezetének környékén, pl. Bikszádon, Szolyván, Luhon, Szobráncon, hasonlóképen Sárosban, az Eperjes-Tokaji-hegységtől északra pl. Szinyelipócon (Salvator-víz), Bártfán, Cigelkán. A szobránci víz éppúgy mint a parádi a Mátra északi tövében kénes is: ezeken a helyeken talán még a mofetta-állapotot megelőző úgynevezett szolfatára-működés őrzi a vulkáni tevékenység emlékét. Érdekes Ránkfüred időszakosan felszökő, de hidegvízű szénsavas forrása az Eperjes-Tokaji-hegy-

ség lábánál: itt a széndioxidnak ugyanaz a szerepe, mint a gejzirekben a forróvíznek. Savanyúvíz van Korytnicán is, kénes savanyúvíz Borosznón. Csíz vize kősóoldat.

A Felvidék ásványi kincsekben kétségtelenül gazdagabb mint az ország belső medence-területe, de ez a gazdagság korántsem mindenütt egyforma. Ha az építkezésre vagy útburkolásra alkalmas és teljesen egyik hegységünkben sem hiányzó kőzetek előfordulását nem említjük, akkor a Szepes-Gömöri-Ércshegységet, ettől délre a Sajó-medencét és Salgótarján vidékét körülkerítve, megjelöltük az ásványi javak mai értékelése szerint legbecsesebb tájakat, a vas- és egyéb érceknek, a szénnek és legújabban a petróleumnak a hazáját. De még ha az elmúlt századok értékelésében sokkal becsesebb, noha ma már jóformán kimerült selmec-, körmöci arany-ezüstbányákat, valamint a nyitrabányai szenet és a máramarosi sót is tekintetbe vesszük, még mindig kimondhatjuk, hogy az ásványi kincsek áldásában a Felvidék középső tájaival szemben feltűnően mostohán részesült az ország hegységkeretének a határoktól befelé számított igen széles sávja. Természetesen a jövő, különösen kőolaj dolgában, szolgálhat meglepetésekkel.

Az éghajlat és a folyók vízjárása.

Területünk, mint különben egész Magyarország éghajlatát meghatározza az a körülmény, hogy az Eurázsiai-kontinens nyugati nagy félszigetén, Európában, annak is a közepe táján fekszik. Minthogy a mi földrajzi szélességünkön a nyugatias légáramlás az uralkodó, hiszen ez nyilvánul meg a ciklonok vonulásának általános irányában is, ezért a tőlünk nyugatra fekvő tengerektől, tehát az Atlanti-óceántól való távolság különösen fontos. Ez a távolság ahhoz

még nem elég nagy, hogy megakadályozhatná területünknek az Eurázsiai-kontinens nyugati partjait jellemző pozitív hőmérsékleti anomáliában való részvételét, ami annyit jelent, hogy Magyarország hőmérséklete meghaladja a rajta átfutó szélességi körök átlagos hőmérsékletét. Másrészt éghajlata kontinentálisabb mint az enyhe telű, hűvös nyarú, minden évszakban csapadékos Nyugat-Európáé, viszont óceánibb jellegű, mint a kemény telű, forró nyarú, inkább nyáron esős, de csapadékban általában szegényebb Kelet-Európáé. A nyári csapadék-maximum már nálunk is szembetűnő, noha feltűnik mellette egy őszi csapadék-maximum is, még pedig az Adriától északkelet felé egyre csökkenő mértékben. Ez az utóbbi sajátság éghajlatunk mediterrán vonása.

Az egész ország éghajlatának bizonyos jellemvonásai a domborzat sajátságaival függenek össze. Még jelentékenyebb, sőt mondhatjuk, döntő a szerepe a domborzatnak az ország belső éghajlati tagolódásában. Különösen a külső hegységkeret és a belső medencerendszer ellentéte rajzolódik ki, még pedig olyanformán, hogy a belső medencerendszert nagy általánosságban magasabb hőmérséklet, nagyobb hőmérsékleti ingadozás, csekélyebb borultság, kisebb csapadékmennyiség és kevesebb csapadékos nap jellemzi, mint a hegységkeretet. Vagyis az utóbbi sajátságok alapján a medencerendszer területén erősebben érvényesül a kontinentális jelleg, a hegységkeret pedig az óceáni jellegre emlékeztető vonásokban gazdagabb, minthogy a hegyi klímának általában sok rokon vonása van az óceáni klímával. A hegységkeret alacsonyabb hőmérsékletét könnyen megértjük, ha tudjuk, hogy a hőmérséklet a tengerszint feletti magassággal csökken; a több és időben egyenletesebben eloszló csapadék magyarázata pedig az, hogy a széllel szembeforduló lejtőkön a páradús levegő-

tömeg felszállásra kényszerül s így lehülve párateltté válik. Ezt az egyszerű képet a valóságban bonyolulttá teszi, néhol kiélezi, néhol tompítja az a körülmény, hogy természetesen az ország területén belül is érvényesül egyrészt a hőmérsékletnek a földrajzi szélességgel, tehát délről észak felé való csökkenése, másrészt a kontinentális jellegnek kelet felé való növekedése.

Ezek a körülmények együttesen magyarázzák azt a tényt, hogy a hőmérséklet évi ingadozása, vagyis a legmelegebb és leghidegebb hónap, a július és január középhőmérsékletének különbsége legnagyobb a forrónyarú, hidegtelű Alföldön ($24-25^{\circ}$, sőt az Alföld közepén még több), de utána mindjárt az elég meleg nyarú, viszont az Alföldnél hidegebb telű Erdély következik Horvát-Szlavonországot nem számítva, legkisebb az ingadozás az aránylag enyhe telű, meleg nyarú Dunántúlon ($22-24^{\circ}$). A Felvidéken, különösen az Északnyugatin, a terület egészét tekintve, az ingadozás nem sokban különbözik a Dunántúlétól; mindenesetre még az Északkeleti-Felvidéken is kisebb mint az erősen kontinentális Erdélyben, vagy éppen az Alföldön. A csapadék évi mennyiségének és a csapadékos napok számának eloszlásában nagyon szépen tükröződik a domborzat képe, bár ezen is feltűnő a Dunántúl nyugati — délnyugati részének igen bő és gyakori csapadéka. Tehát — Horvát-Szlavonországot nem számítva — mindenképpen a Dunántúl, főleg annak nyugati fele áll hazánkban legközelebb az óceáni jellegű éghajlathoz és legtávolabb áll tőle az Alföld. Mind az évi középhőmérsékletet, mind a nyár hőmérsékletét tekintve, az országnak leghidegebb vidékei az Északnyugati- és Északkeleti-Felvidék, főleg annak a Kárpátok külső öveihez tartozó részei s ugyanígy a Keleti- és Déli-Kárpátok; télen viszont leghidegebbek az Északkeleti-Felvidék és Erdély. A tél és

nyár hőmérsékletének az Alföldhöz mértén kisebb különbsége tehát úgy adódik ki két felvidékünkön, hogy a tél, főleg az Északnyugati-Felvidéken, csak valamivel hidegebb, a nyár viszont jóval hűvösebb mint az Alföldön. Ám ebben a tekintetben, mint még látni fogjuk, nagyok a különbségek völgyek és hegytetők között.

Tény, hogy a július középhőmérséklete az Alföld közepén meghaladja a 22° , sőt déli részén a 23° -ot, míg az Északnyugati- és Északkeleti-Kárpátokban a 20° , sőt helyenkint 19° alatt marad. Ezzel szemben januárban a hőmérséklet inkább délnyugatról északkelet felé csökken. Így értéke az Alföld legnagyobb részén -2° , -3° , s körülbelül ennyi az Északnyugati-Felvidék középső részein is, míg a keleti részein -3° -nál alacsonyabb, nyugaton -2° -nál magasabb. Az évi középhőmérséklet a Dunántúlon és az Alföld nagy részén 10° -nál, sőt az Alföld délibb vidékein 11° -nál magasabb, a Felvidék déli és az Alföld északkeleti részén, valamint Erdély nagy részén 9° -nál több, az Északnyugati- és Északkeleti-Kárpátok külső öveiben 9° -nál alacsonyabb.

Ám a felsorolt adatok tenger szintjére redukált értékek s így arra hivatottak, hogy a Felvidék hőmérséklet viszonyait a hegyek-völgyek sűrű változásából adódó helyi eltérésektől megtisztítva hasonlíthassuk össze más vidékek hőmérsékletviszonyaival. Minthogy nagyobb magasságban a hőmérséklet alacsonyabb, mégpedig átlagban 100 méterenként fél fokkal, a közölt számokból annyiszor fél fokot kell levonnunk, ha egy-egy hely valódi középhőmérsékletét akarjuk megtudni, amennyiszer nagyobb az illető hely tengerszint feletti magassága 100 méternél. Tehát a Felvidék tengerszintre átszámított mintegy 9° -os évi középhőmérséklete helyett 1000 méter magasságban csak kb. 5° , 1500 m magasságban 2.5° , 2000 méteren pedig már fagypont körül

van a valódi évi középhőmérséklet. Minthogy a Felvidék domborzata erősen tagolt, szomszédos helyek hőmérsékletének tisztán a tengerszint feletti magasságtól függő igen tekintélyes különbsége néha többszörösen felülmulja a tenger szintjére átszámított hőmérsékletnek az ország akár legszélső pontjai között a földrajzi szélességből és a tengertávolságból adódó különbségét. A valódi hőmérséklet eloszlása tehát semmihez sem igazodik annyira területünkön, mint a domborzathoz, de nem csupán a tengerszint feletti magassághoz, hanem a térszín formáihoz is. Egyébként azonos tengerszint feletti magasságban is mások a viszonyok meredek vagy lankás, északi és déli lejtőn, hegytetőn vagy medence fenekén. Az északi lejtő hajlásszögével arányosan csökken, a déli lejtő ugyancsak hajlásszögével arányosan növeli a területegységre jutó sugárzás mennyiségét és így közvetve a hőmérsékletet.

A tetők és medencék különböző viseelkedése főleg a hőmérséklet évi járásában mutatkozik. A medencék hőmérsékletének nagyobb az évi ingadozása: nyáron jóval melegebbek mint a tetők, viszont télen, csendes időben a medencét környező hegyekről sokszor lehúzódik a fenékre a hideg levegő és ott nagyobb súlyánál fogva megreked. Lent sokszor a köd is sűrű; fent, az 1000 méternél magasabb tetőn derült az ég, süt a Nap és az erős sugárzásban a levegőt valóságos hőmérsékleténél is melegebbnek hisszük. Magasabb hegységeink tetején általában a tél a legderültebb évszak. A télen gyakori hőmérsékleti viszásságra, vagyis a medencéknek, völgyeknek a szomszédos tetőkhöz viszonyítva alacsonyabb hőmérsékletére példaként említjük a Szepesi-medencében, a tenger szintje fölött 623 m magasságban fekvő Késmárkot és az 1015 m magasságban fekvő Tátrafüredet. Késmárk évi középhőmérséklete 6.4° , Tátrafüredé 4.6° . Nyáron is Késmárk melegebb: a

július középhőmérséklete 17.2° , Tátrafüreden csak 13.8° . Ellenben télen megfordul a helyzet: Késmárk januári középhőmérséklete -5.9° , Tátrafüredé két tizeddel melegebb: -5.7° ! Az évi ingadozás tehát Tátrafüreden csak 19.5° , Késmárkon 23.1° . Az abszolút ingadozás, vagyis a valaha mért legmagasabb és legalacsonyabb hőmérséklet különbsége a Felvidék medencéiben csak úgy mint az Alföldön 70° körül van. Pl. Árvaváralján, 501 m t. sz. f. magasságban mértek már 34.6° meleget és -36.7° hideget is. Inkább csak abban mutatkozik eltérés, hogy ez az erős kontinentális jellegre valló évi vagy akár abszolút ingadozás a Felvidék medencéiben a hőmérő alacsonyabb fokosztályzatain játszódik le mint az Alföldön. A medencéknek, völgyeknek nagyon kemény teleiből és hűvös nyaraiból kiadódó nagy ingadozás a tetők felé olyan értelemben kevesbbedik, hogy a tél hőmérséklete csak kevésbé változik, viszont a nyáré nagyon erősen csökken. A nyár rövid, a tavasz általában hűvös, az őszt viszont a tavaszhoz viszonyítva enyhe, mégpedig a medencéktől a csúcsok felé fokozódó mértékben, minthogy a hőmérséklet szélsőségei a magassággal megkésnek. A tetőkön a hőmérséklet napi ingadozása is kisebb mint a medencékben vagy völgyekben.

A csapadék évi mennyiségének területi eloszlása nagy vonásokban hűen ismétli az ország domborzatának képét. A 700 mm-es csapadékgörbe, az ország délnyugati részét kivéve, eléggé tágra körülöleli és egybefoglalja a belső medencerendszert. A csapadékeloszlás, bár a domborzattól függ, de nem kizárólag a tengerszint feletti magasságtól, hanem ezen kívül a lejtők irányától is. A párás levegőt szállító szelek irányára merőleges csapású hegységek széllel szembenező lejtőin nagyobb, szélárnyékos lejtőin, sőt tovább is, míg valami új akadály, esetleg egy még magasabb hegység újabb felszállásra nem kény-

szeríti a mozgó levegőtömegeket, kisebb a csapadék mennyisége. Legtöbb esik a környezetüket magasságban messze túlszárnyaló hegységek nyugatra néző oldalán, legkevesebb az ilyen hegységek árnyékában, a tőlük keletre fekvő medencékben.

A Vág völgyében, Alsónyitrai-medencében messze felnyúlik a Kisalföld peremének 600—700 mm-es csapadékszegény területe s a határoló vagy közbeékelődő alacsony hegységeknek, a Kis-Kárpátoknak, Magyar-Morva-határhegységnek, a Kis- és Nagy-Fátra déli részeinek csapadékmennyisége is csak kevés helyen haladja meg a 800 mm-t. Tőlük keletre, északkeletre emelkedik a Felvidék legtekintélyesebb hegységeinek hatalmas serege: a Vepor, a két Fátra legészakibb részei, a két Tátra és a homokkő-öv legmagasabb tagjai. A csapadék mindegyik hegységben eléri a 900—1000 mm-t, a Jablunkán, Oszuson, Babia Górán, Magas-Tátrában az 1200-at. Délre ettől a csapadékdús csoporttól, az Ipoly—Sajó medencéin át összekapcsolódik egymással a két alföld 700, sőt helyenkint 600 mm-en alul maradó csapadékterülete; csak a Mátra és Bükk kap 700 mm-nél többet. Folytatólag az Északnyugati-Felvidék legmagasabb hegységeinek árnyékában fekszik nemcsak az Alföld északkeleti öble, hanem az egész Eperjes-Tokaji-hegység, a Hernád völgye, a Szepesi-medence, sőt még a Kárpátok homokkő-övének lejtője is. Évente csak 600—700 mm, helyenkint még kevesebb esik ezeken a tájakon. Az Északkeleti-Kárpátok vonulata délkeleti irányban fokozatosan magasodik és egyben kikerül az esőárnyékból: délnyugati lejtői az Alföld nyílt tájaira tekintenek. Pontosan megfelel ennek a csapadék eloszlása is: a Duklai-hágó környékének 7—800 mm-es értékeit délkelet felé fokozatosan váltja fel a Máramarosi-havasokban hazánkban a Karszt Adriára néző lejtői után csapadékban leggazdagabb tájéka. Itt az évi

mennyiség meghaladja az 1400 mm-t. A Máramarosi-medencében természetesen jóval kevesebb esik, a Kőhát-Gutin alföldi lejtői azonban megint bő csapadéokban részesülnek.

A csapadék területi eloszlásának itt megrajzolt képe nemcsak az egész év, hanem az egyes évszakok átlagára is érvényes, olyan értelemben, hogy a Máramarosi-havasokban, vagy a Jablunka—Fátra—Tátra vidékén mindig több esik, mint pl. az Eperjes-Tokaji-hegységben, vagy a Hernád vidékén.

Nemcsak a csapadék mennyisége, hanem a csapadékos napok száma is nagyobb a Felvidéken, mint az ország belsejében. Az Alföldön az évnek átlagosan mintegy 110 csapadékos napja van, a Felvidék magasabb hegységeiben ez az érték helyenkint meghaladja a 160-at. Nyáron hull a legtöbb csapadék: az évi mennyiségnek mintegy 38%-a. Legcsapadékosabb hónap általában a június, csapadéokban legszegényebb a február, néhol a január. Van azonban egy októberi másodlagos csapadék-maximum is és ez a Felvidék nyugati részén megközelíti, néhol meg is haladja a júniusit. Az évi mennyiségnek természetesen eléggé jelentékeny hányada hó. Némileg kitűnik ez abból is, hogy az Alföldön 20 körüli havas napok száma a Kárpátok egyes vidékein eléri a 70-et.

Az általános európai időjárási helyzetnek megfelelően változó és a domborzat hatása folytán igen bonyolultan módosuló szélirányokból sokévi átlagban a hegységkeret területéről a medencerendszer felé irányuló szelek bizonyulnak uralkodónak. Jellegetesen hegyvidéki jelenség a nappal a völgyből felfelé, éjjel a hegyről lefelé irányuló úgynevezett völgyi és hegyi szél, de ez természetesen csak nyugodt időjárási helyzetben jelentkezik.

Éghajlat, domborzat és a felszint felépítő közetek minősége együttesen szabja meg a folyók vízjárá-

sát. A Felvidék országunk egyéb tájaihoz mérten nagy csapadékmennyiségéből aránylag kevés párolog el, mert a hőmérséklet eléggé alacsony. Vízát-eresztő kőzet csak a Szepes-Gömöri-Ércshegység és a Bükk mészkőfensíkjaiban jelenik meg a felszínen nagyobb foltokban, a maghegységek köpenyében inkább csak keskeny sávokat alkot. A lejtők is eléggé meredekesek és így az esőzések vizéből aránylag sok fut le közvetlenül, rövid idő alatt a folyókba. A folyók szeszélyesen ingadozó vízállását különösen felszökteti a tavaszi hóolvasás és a nyári esőmaximum. Kisebb emelkedést okozhat az őszi esőzés is. Az ország határain belül, a hegységkeret területén eredő hazai folyóink jellegzetes vízjárása ez. Persze a részletek tekintetében még a Felvidéken belül is elég jelentékenyek tájankint az eltérések.

Az Északkeleti-Felvidék óriási csapadékmennyiségének eredményeképpen mind hóolvasáskor, mind pedig a nyári esőzések idején hatalmas víztömeg rohan le az Alföldre lefutó és a Tiszába torkoló folyókon, köztük magán a Tiszán is. Növeli a víz lezúdulásának sebességét a nagy esés, hiszen a hegység eléggé hirtelen emelkedik ki az Alföld szintjéből. Mindez pedig annál inkább van így, minél jobban közeledünk északnyugat felől a Máramarosi-havasokhoz, az Északkeleti-Kárpátok legmagasabb és egyben legbővebb csapadékú részéhez. Elég sok víz jut mind hóból, mind esőből az Északnyugati-Felvidék Fátra—Tátra—Jablunka csoportjában eredő folyóknak, különösen a Vágnak, de a Garamnak is. Már a Nyitra kisebb vízmennyiséggel kénytelen megelégedni, hiszen csapadéktalanabb medencéken végigfutó kisebb folyó, éppúgy mint az Ipoly és a Sajó is. Természetes, hogy még szerényebb a vízhozama a vizüket az Északnyugati-Felvidék említett magas hegycsoportjának esőtlen, keleti árnyékában gyűjtő folyóknak: a Hernádnak és a Bodrogot ösz-

szetevő folyók nagy részének. Persze pusztító árvizek itt is lehetségesek, hiszen egy-egy átlagost meghaladó esős periódusból vagy egy-egy tartósabb havazást követő hirtelen olvadásból származó víztömeg elszállításával éppen az ilyen egyébként kisvízű folyó bírkózik meg legnehezebben.

A légkör jelenségeinek óriási a szerepe tájaink életében és képében. A domborzat finom tagolódása, maga a völgyek rendszere is, a légkörben lejátszódó folyamatoknak: a hideg és meleg váltakozásának, a lehulló, beszivárgó, megfagyó és újra elolvadó, lefolyó és folyókká duzzadó csapadékvíz, valamint a hol erősebb, hol gyengébb szél koptató és vájó, törmeléket képző, szállító és lerakó munkájának eredménye. Az éghajlat így valósággal a táj képén is láthatóvá válik, nem is szólva arról, hogy ennek a képnek mindenkori színeit a változó időjárás adja meg: a napfény és borultság, az eső szítáló függőnye, vagy a hegyeket-völgyeket borító hó fehéren csillogó takarója. De az éghajlat leghűbb tükre az élővilág és annak is a táj képén legszembevetőbb eleme, a növényi takaró.

A természetes növényi takaró.

Területünk mai flórájának, azaz a mai növényi takarót összetevő növényfajok teljes lajstromának a mai éghajlat csupán bizonyos kereteket szab; azok a valóban jelenlevő fajok, amelyek ezeken az elég tág kereteken belül elférnek, tájunk története folyamán az éghajlat változásai szerint egyéni módon gyűltek össze. Az ország növénytakarójának florisztikai tagolódása nagy vonásokban mégis a mai éghajlatét, tehát közvetve a domborzatét tükrözi. Így a Kárpátok külön flóratartomány és ezen belül az Északnyugati-Kárpátok területe megint elkülönül a Kárpátok többi, azaz északkeleti, keleti és déli ré-

szeitől. A Felvidék déli pereme, nagyjából a Börzsöny, Cserhát, Mátra, Bükk, a Tornai-karszt vidéke és az Eperjes-Tokaji-hegység déli fele a Dunántúli-középhegységgel együtt „Ősmátra” néven a Pannoniai-flóratartomány egyik vidéke, ahova ezen kívül a két alföld flóravidéke is tartozik. Valamennyi flóravidékünkre jellemző, hogy növényfajainak csaknem fele, sőt néhol több mint fele Európa egész területén előfordul. A Felvidék északi részén ezen kívül az Alpokkal közös növényfaj van sok. Az Északkeleti-, Keleti-Kárpátokban mind az egész Európával, mind az Alpokkal közös fajok száma valamivel kisebb, viszont aránylag nagyobb a délorosz steppékkel közös, úgynevezett pontusi és általában a kontinentális fajok száma. Még nagyobb arányban részesedik a kontinentális elem az Ősmátra, de legnagyobb arányban az Alföld flórájában, noha még itt is túlnyomóak az általános európai fajok. Ezek a különbségek szép összhangban állnak az említett vidékek éghajlatával.

Még sokkal világosabban mutatkozik az éghajlatnak domborzat-megszabta tagolódása a növény-szövetkezetek elrendeződésén. Az ember beavatkozását, erdőirtó és mocsárlecsapoló tevékenységét megelőzően a medence-rendszer belsejének erdősteppe vidékeit a közbenső és az egész Magyarországot körülzáró domb- és hegyvidékek területén magassági övekbe tagolódó erdőségek keretezték és keretezik jórészt még ma is. Minthogy nagy átlagban a hőmérséklet a magassággal csökken, a csapadék mennyisége viszont növekedik, érthető, hogy a nagy hő- és fényigényű, de kisebb vízigényű tölgyeseket nagyobb magasságban a kisebb hő- és fényigényű, de nagyobb vízigényű bükkösök, majd még feljebb az igénytelen fenyvesek, főleg a nedves-hűvös éghajlatot kedvelő lucfenyő állományai váltják fel. Erdei fenyőt nagyobb tömegben inkább csak

a Kis-Kárpátok és a Morva-folyó között találunk, csekély magasságú térszínen. Minthogy sem a hőmérséklet és csapadék mennyisége, sem más éghajlati elem nem kizárólag a tengerszint feletti magasság függvénye, csak hozzávetőlegesen mondhatjuk, hogy a tölgyesek felső határa az Északnyugati-Felvidéken 700, keleten több mint 800 m; a bükkösök nagyjából 300—1300 m között, a fenyvesek északnyugaton 500—1400, keleten 800—1500 m között helyezkednek el, fölöttük már alhavasi és havasi növényzetet találunk.

Az „Ösmátra” övéhez tartozó déli hegységeknek, a Börzsönynek, Mátrának, Bükknek a tetőit és északi lejtőit fedő bükkösök csupán szigetek; egyébként még háttérükre, az Ipoly—Sajó medencéjére is kiterjed a tölgyesek öve. Az Alföld szélén emelkedő hegységeknek déli, napsütötte lejtőit is sok helyen sztyeprétek, kocsánytalan tölgy, esetleg a molyhos tölgy cserjései fedik. A Felvidék magasabb hegységei közé is messze benyomulnak a völgyekben a tölgyesek néhol gyertyánnal kevert állományai. A Kis-Kárpátokban, a Fehér-Kárpátokban, a két Fáttra, valamint az Osztrovszki és a Szepes-Gömöri-Ércses-hegység délibb részein a hegység zömét bükkösök fedik, éppúgy, mint az Eperjes-Tokaji-hegység nagyobb részét. Ez az aránylag keskeny és a völgyekben meg-megszakadó övezet keleten átmegy az Északkeleti-Felvidék hatalmas, terjedelmes bükkösrengetegébe. Nyugaton a Javorina, Jablunka, Oszus, Babia Góra, a két Fáttra északibb részei, a két Tátra a Szepességgel, egészen a Branyiszkóig, továbbá a Vepor és a Szepes-Gömöri-Ércses-hegység északi része, keleten pedig a Máramarosi-havasok, vagyis az a két vidék, amelyiket az eddigiekben úgy ismertünk meg, mint a Felvidék legmagasabb és csapadékban leggazdagabb hegységtömbjeit, egészükben a fenyvesövhöz tartoznak. A két Fáttra északi részén, a

Babia Górában és a két Tátrában, keleten pedig kisebb folton már a Keleti-Beszkidékben, de még inkább a Máramarosi-havasokban, közelebbről a Popadján, Szvidovecen, Hoverlán, Pop Ivánon, az erdőhatár fölé, a gyéren képviselt vörösfenyővel, cirbolyafenyővel kevert törpefenyő-cserjék övébe nyúlik a hegység teteje, sőt a két Tátrában és a Máramarosi-havasokban még ezen is túl, egészen a tarka virágokkal ékes havasi gyep régiójába. A Máramarosi-havasokban a törpe boróka és havasi rózsza állományai vezetnek át a havasi égerrel változó törpefenyő övéből a havasi gyephez.

Mind a tölgyesek, mind a bükkösök, mind a fenyvesek öve úgy értelmezendő, hogy területük nagyobb részét olyan növényyszövetkezetek foglalják el, amelyek uralkodó növényei az említett fák. A bükk pl. övezetének alsó határa körül gyakran társul a gyertyánnal, a nagyobb magasságokban a jegegyefenyővel. Magukban az egyes tölgyes vagy bükkös állományokban is van természetesen aljnövényzet: gyepszint, cserjeszint; még pedig leggazdagabb a más fakkal, a gyertyánon kívül hárssal, juharral, vadalma-, vadvadkörte-, vadcseresznyefakkal is gyakran társuló, kevésbé zártlombú és amellett még sokszor parkerdőszerűen ritka tölgyesekben: itt különösen a virágos cserjék, mint a som, galagonya, vadrózsza, kökény jelenléte jellemző. Igazi „tarka erdő” ez, más mint a zártlombú bükkösök homálya, ahol inkább csak kora tavasszal díszlenek a gyepszint virágai. A legszegényebb az aljnövényzet a fenyvesekben.

Az övezetek egész területén főleg a talajviszonyoknak megfelelően egyéb szövetkezetek is előfordulnak. Érdekesekek pl. a nedves-hűvös éghajlatra egyébként is jellemző tőzegmohalápok sokszor feltöltött tavak helyét elfoglaló, szőnyegszerűen zárt szövetkezetei, rajtuk áfonyával, hangával, rovarrevő

növényekkel, néhol nyírcserjékkel vagy törpefenyővel. Különösen sok van belőlük a Fekete-Árva völgyében, valamint a Magas-Tátrának a Poprád völgye felé néző lejtőin. Természetesen igen szegényes a túlságosan meredek lejtők növényzete, minthogy ilyen helyeken a törmelék nem áll meg. Egyébként azonban sok helyen maga a növényzet késlelteti a törmelék mozgását, így pl. a hegységeinket tagoló „V”-völgyek lejtőin: ha az erdőt kiirtják, a lejtő sokszor csupasszá válik. A térszínen képződő törmelékből az éghajlattól és növényélettani folyamatoktól függő vegyi folyamatok alakítanak talajt. A legmagasabb, legcsapadékosabb és egyben jórészt fenyvesekkel, kisebb részben bükkösökkel borított hegységeink területén erősen kilúgozott, tápanyagban szegény, savanyú humuszos szürke erdei talaj, néhol meg éppen durva törmelékkel kevert váztalaj alakult. A völgyesek vidékén inkább barna erdei talajt találunk s ez átvezet a medence belsejének sókban gazdagabb, telített humuszos, sötétbarna-fekete mezőségi talajaihoz. Ezeket a különböző anyaköze-ten is első sorban az éghajlat sajátosságaitól függő, tehát lassú folyamat eredményeként kialakult talajöveket megszakítják a folyók völgyeinek folyton megújuló friss öntéstalajai, sőt sokszor kavicsból álló s csupán vékony iszappal takart hordalékmezői.

A növényzethez hasonlóan a kifelé magasodó hegységkeret állatvilága is más, mint az ország belső tájaié. Az erdőkben őz, szarvas, vaddisznó, róka és borz tanyázik, a magasabb hegységekben ezen kívül medve; a Kárpátok külső öveiben, már a két Tátrában is és attól keletre, farkas, hiúz és vadmacska is. A Magas-Tátrában megjelenik a havasok lakója, a zerge és a marmota. A tarka lomboserdők madárdaltól hangosak, ellenben hiába keresnénk az Alföld vízimadarait. A folyókban sok a pisztráng.

A természetes táj, az ember életének kerete.

A Felvidéket mint hegyvidéket nemcsak a nagyobb tengerszint feletti magasság és a hűvösebb, csapadékosabb éghajlat, ennek megfelelően a zárt erdőségek uralma és a tápanyagokban szegényebb talaj jellemzi, hanem a minden vonatkozásban igen nagy változatosság is. Változatos a szerkezet, vagyis azok a legkülönbözőbb korú és kőzetekből álló, tehát minden esetre sokféle ásványi kincset is rejtő rétegek, amelyek az Alföldön a legfiatalabb üledékek vastag takarója alatt nagy mélységben rejtőznek, itt eredeti helyzetükből kiforgatva, sávosan jelennek meg a mai felszínen. A változatos szerkezetnek és kőzetviszonyoknak megfelelően változatosan tagolt a domborzat, változatosak a folyók esésviszonyai, változatos az éghajlat, a talaj és a növényi takaró. Mindez tág lehetőségeket nyújt, de egyben már eleve bizonyos tájról-tájra változó kereteket is szab az ember anyagi élete számára.

Nyilvánvaló, hogy a mezőgazdasági növénytermelés lehetőségét többféle tényező szorítja szűkebb területre: a nagyobb tengerszint feletti magassággal járó alacsony hőmérséklet, a túlságosan meredek lejtőknek az erdők kiirtása esetén alig megköthető törmeléke, a talajnak tápanyagokban való szegénysége. Ezzel szemben szabadon bontakozhatnak ki az erdőkhez, a nagyesésű folyókhoz, a bányakincsekhez kötött életformák. A gyűjtögetés, a halászat, a vadászat a málnán, epren és áfonyán, a gombán és vadmézen, a halakon és vadakon kívül még számos kincset lelhet. A folyók rétjei, erdők tisztásai és a legmagasabb hegységek tetőinek havasi legelői az állattenyésztés sajátos, hegyvidéki formáinak nyújthatnak otthont. Az erdőgazdálkodás és bányászat, valamint a fára, fémekre és állati termékekre mint nyersanyagokra, a szénre és vízierőre pedig mint

hajtóenergiára támaszkodó ipar a gazdasági élet fejlettebb fokán szintén megtalálja a maga kedvező feltételeit. Ám ez a sokféle lehetőség korántsem kінálkozik mindenütt egyforma mértékben, noha helyenkint több is található belőle aránylag szűk területen.

Az Alfölddel szomszédos vulkáni hegységek déli lejtőin mind az erős besugárzás, mind a vulkáni kőzetek málladéka kedvez a gyümölcs-, főleg pedig a szőlőtermelésnek. A két alföld öbleinek és általában az alföldek felé nyíló medencéknek, így a Vág völgye Trencsén alatti szakaszának, az Alsónyitrai-, az Ipoly-, Sajó-medencének, a Hernád völgye Kassa alatti szakaszának harmadkori agyagos-homokos rétegekből álló vastag tölteléke, tetején sok helyen lösszel, a beléje vágódott völgyek fenekén pedig folyóhordalékkal, eredetileg tölgyesek alatt kialakult, tápanyagokban aránylag eléggé gazdag barna erdei talajt hordoz. A hőmérséklet is elég magas itt ahhoz, hogy jól megteremjen minden gabona, legtöbb helyen még a búza is. Sőt, minthogy az Alföldét átlagban valamivel meghaladó mennyiségű csapadék időben kedvezőbben, egyenletesebben oszlik meg, a termésátlagok sok helyen jobbak és biztosabbak mint az Alföld nagyobb részén, ha a termés minősége talán nem is annyira kiváló.

Természetesen a jóval magasabban fekvő és az Északnyugati-Felvidék legmagasabb hegységei-környezte Zsolnai-, Túróci-, Árvai-, Liptói-, Szepesi-medencében, hasonlóképen a Máramarosi-medencében és az Északkeleti-Felvidék vulkáni öve mögött sorakozó folyó-feltöltötte kis medencékben annyira zord az éghajlat, hogy még az igénytelenebb árpa, zab vagy burgonya sem fizet mindenütt úgy, mint kellene. Ezt az igazi erdőországot kezdetlegesebb gyűjtögető, vadász vagy hegyipásztor életforma esetén csak gyér népesség lakhatja: a népesség na-

gyobbmérvű sűrűsödése a földművelés terjeszkedését megelőzően elképzelhetetlen, viszont az utóbbi irtás révén sem terjeszkedhetik nagyon túl az aránylag szűk medencéken: útját vágja mind az éghajlat, mind a lejtők meredeksége. Erdőország életét gazdagíthatja az okszerű erdőgazdálkodás is; a Kárpátok homokkő-övének nagy darabjain ezen felül még az erdők fáját, főleg a fenyvesek puhafáját feldolgozó faiparon kívül más sem. Másutt társul ezekhez mint iparfejlesztő lehetőség a vízierő, de csak ott, ahol a folyók elég nagyesésűek és bővízüek: a Felső-Tisza mellékfolyóinak és a Vágnak ilyen szempontból nagy értéke könnyen érthető, ha tudjuk, hogy ezek a Felvidék legmagasabb és egyben csapadéokban leggazdagabb hegységeinek folyói. A bányakincsek, ásványvizes források előfordulásának helyeit már előbb megismertük; ha ezekhez még a természeti szépségekben bővelkedő, valamint a télen napsütéses és aránylag enyhe éghajlatú magashegységi tájakat hozzászámítjuk, tisztában vagyunk azazal, hol egészíthetik ki az erdőgazdálkodás és mezőgazdaság életformáit a bányászat és nehézipar, a fürdőhelyek, a vendégforgalom helyei és a magaslati üdülőhelyek.

A tájakban rejlő fentebb felsorolt lehetőségek természetesen nem bontakoztak ki egyidejűleg, sőt nem is váltak mindnyájan valóra. A valóság szűkebb mint a lehetőség; minket pedig az előbbi érdekel. De ha tudni akarjuk, hogy a lehetőségekből mi vált valóra, azt is tudnunk kell, hogy ez hogyan történt. Ennek a folyamatnak a hordozói emberek: a tájból szükségleteiket megszerző, bizonyos műveltséggel rendelkező, közösségben, társadalmi, népi és politikai keretek között élő emberek. A tájból szükségleteit megszerző ember tevékenységei nyomot hagynak a tájon, átformálják azt. Felvidékünk tájainak a kiirtott erdők helyét elfoglaló szántóföldek, lege-

lők is részei, de részei az emberi építmények, a szét-szórt házak és falvak, a városok és az utak is. Mind-ezt tehát szintén meg kell ismernünk.

A táj benépesedése.

Tájunk legősibb emberi lakói, csekély létszámuknak és alacsony műveltségüknek megfelelően, jelenlétükkel csak kevéssé bolygatták meg a természetes tájat. Ha tudjuk is, hogy a pleisztocén időkre eső régebbi kőkorszak embere már ott élt a Felvidéken, amint azt pl. a Bükk-hegység híres Szeleta-barlangjából, de a Felvidék egyéb helyeiről is előkerült leletek bizonyítják, ennek az embernek gyűjtögetésre és vadászatra szorítókozó életmódja egyáltalán nem volt arra alkalmas, hogy a táj képét mélyrehatóan és maradandóan átformálja. Ami ezekből az időkből örökségképen ránkmaradt, azt az éghajlat ingadozásai vésték a táj arculatára, nem az ember. Az újabb kőkorszak, majd a bronz- és vaskorszak emlékeiből a Felvidék medencéire, még pedig eleinte főleg az Alföld felé nyíló alacsonyabbakra, később már a hegységek ölén rejtőző magasabb medencékre, tágabb folyóvölgyekre is kiterjedő emberi élet körvonalai bontakoznak ki. De a népesség még mindig nagyon gyér és ha a rómaiak pannoniai uralma idején, a birodalmuk határain kívülrekedt Felvidéken, annak nyugati részén már meg is tudjuk nevezni az ott élő markomannokat és kvádokat, még mindig nem mondtunk semmi olyat, aminek tájunk mai életében vagy képében látható nyoma volna.

A Felvidék területe talán az V. századtól kezdve az eredetileg a Kárpátoktól északra élő szlávok be-szívárgásának színhelye. A magyar honfoglalás korában sokfelé éltek szlávok a haza területén, így, hogy csupán a Felvidéket említsük, annak nyugati részén, nagyjából a Garamtól, a „Zólyomi-erdő”-től

nyugatra és a Kisalföld szomszédos tájain a morvák-
kal vagy morvai szlovénekkal rokon nyitrai szlové-
nek; a Felvidék és általában az ország keleti részén
pedig, részben bolgár törökök uralma alatt, tiszai
vagy bolgár szlávok. A morvaországi és nyugatfel-
vidéki morvákat és nyitrai szlovéneket a dunántúli
szlovénektől elszakítja a középük, sőt részben rájuk
telepedő magyarság. A dunántúli szlovének és rész-
ben a keleten lakó bolgárok beolvadtak a magyar-
ságba és ugyanez történt a nyitrai szlovéneknek a
Kisalföldön és a Kisalföldnek a Felvidék nyugati
felére benyúló öbleiben élő részével. Ezzel szemben
tőlük északra, a zárt erdővel borított hegység ölen
megmarad a szlovén elem és századokon át gyara-
podik nyugatról beköltöző vagy beszívárgó fehér
horvátokkal és morvakkal. Így alakul ki a szlovák
vagy tót nép, már a Magyar-állam politikai határain
belül. Ez a nép azután erősen terjeszkedik kelet felé,
hiszen máig elérte az Északkeleti-Felvidéket, vissza-
szorítva, jórészt beolvasztás útján, a XII—XIII.
század óta az Északkeleti-Kárpátokon át behúzódó
kisoroszok utódait, a ruszinokat vagy ruténeket. A
keleti tótság nyelvén és általában etnikumán meg is
látszik a nyugati tótokétól eltérő eredete. Termé-
szetesen a mai helyzet hosszú fejlődés eredménye.
Am ezt a folyamatot csak a kultúrtáj fejlődéstörté-
netének egyetemes keretei között érthetjük meg
igazán.

A honfoglaló magyarság mint a gazdasági élet
minden ágazatát ismerő, de elsősorban mégis sátoros
pásztor-életformájú és földet inkább csak szolgálival
műveltető nép, először csupán az ország belső sík-
és dombvidégeit: az Alföldet, Kisalföldet, Dunán-
túlt szállja meg, tehát azokat a tájakat, ahol nyílt
mezőségek árterekkel és ritka erdőkkel váltakoznak.
A dombvidékek tölgyesei még megfelelnek életfor-
májának, csak a bükkösök és fenyvesek rengetegével

kezdődik a számára idegen világ. A Hernád medencéje Kassáig, sőt Eperjesig, a Sajó és Ipoly medencéje, Nyitra vidéke és a Mátyusföldje; részben tehát olyan tájak is, ahol ma a szlovákok vannak többségben, a magyarságtól már kezdetben vagy legalább is korán megült területek közé tartoznak. A Felvidéknek a bükkösök-fenyvesek övébe tartozó északibb hegyvidékei, ha a magyarság településterének és gazdasági terének kezdetben nem is, de politikai életterének kezdettől fogva nagyon fontos részei. Ez az erdős-hegyes vidék az úgynevezett gyepüelve, természetes védelmi övezet; rendeltetése, hogy akadály legyen minden külső támadás ellen s ezt a szerepét mint nehezen járható rengeteg jól be is tölti. Ebből a szempontból nem csökkentti értékét az a körülmény, hogy a hegyek ölén ritka szláv népesség él. Ez a népesség háborítatlanul folytathatja vadászhalász és hegyipásztor életmódját. De a Magyar-állam határain belül él és így a határokon kívül lakó rokonaitól elkülönülő néppé fejlődik. Különösen akkor bontakozik ki rokonaitól eltérő sajátos egyénisége, amikor a gyepüelvét is megszállni kezdő magyarság közéje és rája telepedik. A magyarságnak ez a gyepüelve területére való beköltözése korán megkezdődik. Részben előretolt őrsegek telepednek meg, nyugaton még Morvaország területén is, valamint a Vág völgyében és még a XI. század első felében a Szepességen. De követik ezeket a magyarság nagyobb számú rajai is, így a Szepességen már a XII. században megjelennek és a XIII. század végén eléri a szepesi lengyelek, a gorálok településterületét. A XIII. századtól kezdve a Turóci-, sőt Liptói-medencében is találni már magyar telepeket.

A gyepüelve, mint minden, a nemzetségektől kezdetben meg nem szállt terület, a magyar királyság korában az uralkodó birtokává válik a Felvidéken is. Ettől az időtől kezdve tehát benépesülésében

nagy a szerepe a királyi adományoknak, a tervszerű telepítésnek. Ennek megfelelően ezen a magyarság eredeti életformája szemszögéből idegenszerű, az óceáni Európára emlékeztető tájékon valóban már az Európához símuló magyarság új, nyugatias létformái rendeződnek be. Adománybirtokok rendszere, földművelés és a lassan kialakuló, területileg a medencék életkamráihoz igazodó megyeszervezet, amit a magyarság hoz ide magával, az élet egészen új kereteit jelenti az eddig laza törzsi szervezetben élő, gyűjtögető, vadászó, legeltető és földet csak kevésbé művelő szláv népesség számára is. Ezek be is illeszkednek az új társadalmi rend és gazdasági élet keretei közé és azokon belül békésen meg is férnek: a Magyar-állam részeseinek érzik magukat, egészen addig, míg a XIX. században ébredező külön öntudatuk bizonyos centrifugális törekvéseket meg nem indít.

A magyar királyság gazdasági és telepítő politikájának eredményeként jelennek meg a Felvidék területén, főleg a XII. században, II. Géza idejében, majd megint nagyobb számban a tatárjárás után a németek. Erdőirtás és földműves falvak keletkezése fűződik nevükhöz, később a bányászat terén és a városi életben van jelentékeny szerepük.

Az új környezet és új életforma módosító hatásán megy át mind a magyarságnak eredetileg, az ország belső, sík vidékén, a nomád téli szállásból kifejlődő szabálytalan alaprajzú, utcátlan, tömör, csoportos falu-formája; mind a hegyipásztor tótság vagy ruténség szórványtelepülése. A völgyek mentén előnyomuló vagy adománybirtokot nyert magyarok természetes szaporodás révén megduzzadó telepei persze a Felvidék tágabb medencéiben is sok helyen az ország belsejére emlékeztető csoportos faluformát öltenek, és ezt a formát őrzik mind a mai napig.

Ugyanígy a Kárpátok egész külső homokkő-övezetében, valamint a Fátra—Vepor—Tátra hegység-csoportjának magasabb térszínén a ruszinok és szlovákok magános pásztorszállásai és ugyancsak szórt településű irtványfalvai máig megtartották alakjukat. De a völgyekben, azok terraszaiban, ahol meghonosodik a földművelés, elszaporodik a lazasorú, vagy tömörebb, de eredetileg egyutcás faluforma, a terraszon futó utcájával és rá merőlegesen elhelyezkedő szalagtelkekkel. A medencéket, völgyek terraszeit sűrűn megülő földműves falvak élettere szűk: lefelé a vizenyős völgytalp, felfelé az erdős lejtő szab határt. A föld kimerülése ellen nyomásos gazdálkodással kell védekezni, a határ tagosítatlan. A kis falvakat környező szántóföldek számtalan apró parcellája színes szőnyegként tarkítja a völgyek kanyargós szalagjait az erdős lejtők és hegytetők szélesen terpeszkedő tömegeinek ölén. A felvidéki kultúrtáj arculatának ezek a ma is jellemző vonásai tehát igen régiak, éppúgy mint a házak építőanyagának tájankinti különbségei. A fenyvesöv a múltban is, ma is a boronaházak hazája, a két Alföld építőfában — kőben szegény tájai a sár- és föld-építkezésé. A kettő között keveredik a faház a földházzal és az emezeknél sokkal ritkább, főleg a mészkő- és a vulkáni hegységekben, különösen a jól faragható riolit-tufa vidékein gyakori kőházzal. Persze a polgárosodás során a mai napig nagy területet hódított mind a kő-, mind pedig újabban, a tégláépítkezés. Mondanunk sem kell, hogy a völgyek, különösen a városok, mint a forgalom és a haladottabb életformák színhelyei, vezetnek ezen a téren.

A bányászat, a kézműipar, a kereskedelem és az ezekhez a gazdasági ágazatokhoz vagy azok valamelyikéhez kapcsolódó városi élet kezdetei az Árpádok koráig nyúlnak vissza a Felvidéken.

Az ásványi kincsek közül az arany és ezüst, ezen

kívül legfeljebb a réz az értékes ekkor: nem csodálhatjuk, hogy a Magyar-Érceshegységben és szomszédságában Selmezbánya és Besztercebánya már a XIII. század második felében jelentékeny bányahelyek. A Szepes-Gömöri-Érceshegységben sem annyira a vas-, hanem inkább a csekélymennységű nemesércnek köszönheti pl. Rozsnyó, Dobsina, Gölnicbánya korai virágzását. A tatárjárást követő időkben elsősorban az ország védelme irányította a városi kiváltságok osztogatását. Nem csoda, hogy a Felvidéken mint határövben, ahol az ország belseje felé vezetnek a völgyek természetes útvonalai, továbbá mint építőkőben és védelemre berendezhető térszíni formákban gazdag tájékon megszorodnak nemcsak a várak, hanem a fallal körülvett népesebb helységek is. Ám az ekkor városrangra emelt, noha még jórészt falusias jellegű kerített helyek nem mindegyikéből lett igazi város később sem. Az Anjouk idejében az ország fejlettebb életének már nélkülözhetetlen szerve a város: fejlődését céltudatos gazdasági politika is támogatja. Kassa, Eperjes, Bártfa, Kisszeben, Lőcse, Igló, Késmárk, Zsolna, Zólyom, Nagyszombat, Pozsony már virágzó kézműiparos és kereskedő városok; Besztercebánya, Körmöcbánya, Zólyomlipcse, Gölnicbánya, Szomolnok jelentős bányavárosok. Noha ezeknek a városoknak a népessége kezdetben és jóideig többnyire német, fellendülésüket az egész ország gazdagodása és a magyar államhatalom nagyvonalú politikája nélkül bajos elképzelni. Hiszen fejlődésük kezdetén többnyire csupán szabad parasztközösségek: királyaink hívására jött telepítőik eredetileg csak részben kézművesek vagy bányászok. Virágzásukat a két érceshegység bányavárosainak és a kisebbjelentőségű medenceközpontoknak a kivételével annak köszönhetnék, hogy az ország kapuihoz fekszenek közel, ahol a Duna, a Vág, a Hernád völgyén, a Szepessé-

gen, Sároson és az Északkeleti-Kárpátok hágoín át Csehország, Lengyelország és az Orosz-föld felé vezettek az egész ország külkereskedelmét levezető utak. Nagy multjuknak ma is látható jelei egykor falak közé zárt szűkutcás magjuknak négyszetes főtere, vagy ehelyett közepén széles, két végén keskeny főutcája, nem egy helyen a keskenyhomlokzatú emeletes házakkal szegélyezett főteret vagy főutcat díszítő csúcsíves templom vagy városháza, néhol még egy-egy városkapu és falmaradvány. A Szepességben, de főleg Eperjesen a házak renaissance ízlésű pártás oromzata, másutt egyéb emlékek hirdetik életük európai kapcsolatainak folytonosságát.

Valóban, a Mohácsot követő gyászos korszak a Felvidéken korántsem jelenti az életnek és műveltségnek olyan megszakadását, mint a török hódoltság alá kerülő Alföldön vagy Kelet-Dunántúlon. Az Alföld középső és északi részei a török pusztításból elsősorban magyar népességüket őrizték meg, míg a magyar multból annak inkább csak legősiabb, nomád hagyományai mutatkoznak nyomokban, ellenben az egész Alföldön legkevesebb kézzelfogható, a táj arculatára kirajzolódó vagy éppen műemlékszerű nyoma annak a műveltségnek maradt, amelyet a magyarság a honfoglalást követő századokban már ebben a hazában alakított ki. A Felvidéken bizonyos tekintetben ennek éppen a fordítottja történt. A magyar történelemnek a völgyeket díszítő városok és falvak és a hegyeket koronázó várak formájában a tájba beleépített emlékei jóval számosabbak mint az Alföldön, hiszen a völgyekben és kis medencékben virágzó magas műveltség több emléket is állított magának, időtállóbb anyagokkal is dolgozott mint a kőben-fában szegény Alföldön és kevesebb pusztítás is érte. Ezzel szemben a lakosság etnikus összetételében éppen a Felvidéken következett be a ma-

gyarság és részben a németiség rovására jóval nagyobb eltolódás, mint az Alföldön.

Bár a Felvidéket, ahol a török idők királyi Magyarországára mérkőzik Erdéllyel, helyesebben a bécsi udvar a szabadságharcos erdélyi fejedelmekkel, jóval kevesebb pusztulás éri mint az Alföldet; ami mégis pusztul, az főleg a völgyekre mint a hadak útjára és a Felvidék déli peremeire, a törökkel dacoló végvárok környékére szorítkozik. A magyar népesség csak a medencékben, völgyekben és a déli peremeken tömörült, tehát annak ellenére, hogy éppen a török időkben az Alföldről felhúzódó menekültek északra tölják a nyelvhatárt, számra mégis sokkal nagyobb veszteségeket szenved, mint a lejtők, tetők, irtványok embertartalékaiból folyton pótlódó szlovákok vagy ruszinok. A térszín magasabb emeleteinek ezek a háborítatlan embertartalékai még folyvást gyarapodnak is a török időkben a hegységkeret országútján szakadatlanul beáramló és vándorló meghatározhatatlan szláv vagy oláh nemzeti-ségű, de életformájuknál fogva mind a tótságba, mind a ruténségbe könnyen beolvadó hegyi pásztorokkal. Mindezen felül a Felvidék magyarságának egy része a török idők után leköltözik az Alföld elnéptelenedett tájaira, vagyis ideiglenes térnyerését újból feladja. A szlovákok vagy ruszinok tehát sok helyen a kipusztult vagy elköltözött magyarság helyét foglalták el. A szlovákság ettől függetlenül idők folyamán beolvasztott magába néhol magyarokat, másutt ruszinokat, sok helyen németeket. A németiség különösen azokon a tájakon veszített sokat, ahol csak városlakó volt: egykor német városok erősen eltótosodtak. Viszont inkább megmaradt a német népesség ott, ahol a városokat német falvak környékeztek: így a Szepességben. Egyébként a városoknak sok helyen már a középkor óta növekvő magyar népességük volt, amit azután hatalmasan meg-

növelt a XIX. században a nemzetiségekre nagy vonzóerőt gyakorló és németeket-tótokat egyaránt magába olvasztó új magyar városi középosztály kialakulása.

Mindezeknek a bonyolult folyamatoknak eredményeképpen ma az összefüggő magyar többségű terület északi határa Pozsonytól kiindulva nagyjából Szenttől, Galántától, Érsekújvártól északra halad, majd Nagysurány vidékének délre nyuló szlovák félszigetét kikerülve, Verebélyen, Komjáton át, Nyitrát is befoglalva, messze kiugrik északnyugatra, azután Léva, Losonc, Rimaszombat, Jolsva, Rozsnyó vonalától északra fut egészen Kassáig, innét Nagyszaláncon át Ungvárnak tart s azt, valamint Munkácsot körülkanyarítva, Királyházán túl eléri az Avast. Jelentékeny magyar szigetek a Máramarosi-medencében is vannak. A leírt vonal Pozsonytól Ungvárig magyar-szlovák, Ungváron túl magyar-ruszin nyelvhatár. A rutén nyelvterületet a tóttól egy durva megközelítéssel Ungvártól Bártfáig, majd innét a Szepesség északi részén át majdnem a Dunajecig húzható vonallal határolhatjuk el. Különben a ruszin nyelvterületnek északnyugaton a Szepességbe benyúló ékje és a magyar többségű terület között valóssággal szigetszerű a keleti tótság helyzete: csaknem megszakítja a nyugati tótsággal való összeköttetését az a Szepességre és tőle délre Rozsnyó—Mecenzéf vidékéig kiterjedő sáv, ahol meglehetősen keverten élnek magyarok, németek és egészen északon szepesi lengyelek. Természetesen a nyugati tótság egyébként elég zárt tömbjét is tarkítják főleg a városokban magyar, Körmöcbánya vidékén és a Felsőnyitrai-medencében pedig német szigetek. A Szepességen kívül Árvában is élnek lengyelek, úgynevezett gorálok.

A Felvidéken, helyesebben a többé-kevésbé zárt szlovák nyelvterületnek részben szomszédos

kisalföldi és alföldi tájakat is felölelő határain belül ma mintegy 2,300.000 szlovák él. A ruszin nép lélekszáma közel lehet a 700.000-hez. A két felvidéken szétszórta lakó németiség száma kb. 200.000. A felvidéki magyarságot sem államhatár, sem közbeékelődő idegen népcsoport nem választja el az egész magyarság összefüggő nyelvterületétől, tehát a fenti számokkal csak egész Magyarország zárt tömbben élő magyarságának lélekszámát lehetne ésszerűen összehasonlítani.

A népesség embertani jellegének mai területi megoszlása természetesen nem fedi az anyanyelvi vagy nemzetiségi megoszlást, hiszen a magyarságra eredetileg is jellemző alföld-rassz és keletbalti-rassz, valamint a később felvett dinári elem közül a két utóbbi mind a ruténségnek, mind pedig az alpi—keletbalti—dinári fajta-összetételű mai tótságnak jelentős komponense. A főként a németiség körében előforduló északi fajta számra kevésbé jelentékeny. A ma élő egyének az élettan törvényei szerint örökölődő fajtajegyeknek különböző kombinációit képviselik; nyelvi, vagy általában etnikus hovatartozásuk azonban ettől jórészt független.

Amint a magyarság, németiség, szlovákság, ruszinság között embertani szempontból sok a kapcsolat, bizonyos fokig vallási téren is hasonló a helyzet. A túlnyomóan görög katolikus ruszinság ugyan eléggé elkülönül, noha a görög katolikus vallás a keleti szlovákság körében is elég sok hívet számlál: ezek részben bizonyára eltótosodott rutének. Természetesen sokkal élesebb a zsidóság elkülönülése: az Északkeleti-felvidék jórészt Galiciából beszármazott ortodox zsidósága pl. mind embertani, mind vallási, mind etnikus szempontból teljesen idegenül él környezetében. Ezzel szemben a magyarság és tótság nagy tömegeit kapcsolja össze a közös, noha egyik népnél sem kizárólagosan uralkodó római ka-

tolikus vallás. Református magyarok nagy számban élnek Léva környékén, a Cserhátban, a Bükk vidékén és mögötte a Sajó medencéjében, valamint a Hegyalján, ágostai evangélikus szlovákok viszont a Kis-Kárpátok és Kis-Fátra érintkezése táján, továbbá Árvában, Túrócbán, Liptóban, Zólyomban, az Osztrovszki-hegység, a Vepor, a Szepes-Gömöri-Érceshegység déli-délkeleti lejtőin. A szepességi evangélikusok inkább németek.

A két Felvidéknek 1720-ban még alig valamivel több mint háromnegyed millió főnyi népessége 1910-ig megötszöröződött, csaknem 4 millióra nőtt. Igaz, hogy az egész ország népessége ugyanez alatt az idő alatt meghétszereződött, hiszen ekkor népesedett be az Alföld rendkívül gyéren lakott területe olyan nagy iramban, hogy a múlt század végén népsűrűsége már messze meghaladta a Felvidékét. Az Alföldön ezzel párhuzamosan minden idők legnagyobb tájalakító munkája megy végbe: eltűnnek az árterek és homokpuszták s mindent, mocsarat és pusztát egyaránt, birtokba vesz a földműves életforma, a gabonatermelés egyhangú kultúrsteppéje és az óriásfalvakat kiegészítő tanyavilág. A Felvidéken korántsem ilyen gyökeres a változás: a fejlődés, amelynek folytonossága sohasem szakadt meg, nem tüntette el a régit, csupán új vonásokkal gazdagította azt.

A mezőgazdaságilag művelt területek terjeszkedésének lehetősége csekély, noha a völgyek sűrűsödő népessége egyre szűkebbnek érzi táplálóterületét. Mert bár igaz, hogy a Felvidéknek az egész területre számított durva népsűrűségi értéke alacsonyabb mint az Alföldé, de ezt a terjedelmes hegységek okozzák, ahol km²-enkint ma is 50-nél jóval kevesebb ember él; ellenben a mezőgazdasági termelésre egyedül alkalmas kis medencékben, völgyekben tekintélyes foltokon nagyobb a sűrűség

100-nál. Túróc, Liptó, Zólyom, Gömör és ugyanígy az egész Északkeleti-Felvidék területének csak kisebbik fele áll mezőgazdasági művelés alatt. Ugyanitt 30%-nál kevesebb a szántóföld s a Kisalföldre is átnyúló megyék kivételével seholsem több 50%-nál. Így a szántóföldre számított népsűrűség tetemesen felülmulja az Alföldét: az Északnyugati-Felvidék északi részein és az egész Északkeleti-Felvidéken megyénként megközelíti vagy meghaladja a 2—300-at km²-enkint.

A megművelt földek, a rétek, legelők és erdők világa.

Az Ipoly—Sajó—Hernád medencéjében a mezőgazdaságilag művelt területnek még mintegy 30—40%-át foglalja el búza, ezzel szemben Árvában, Liptóban, Szepesben és az Északkeleti-Felvidék csaknem egész területén számottevő búzatermelés nincs. Nagyobb területet a rozs is csak a Kis-Kárpátoktól északnyugatra, a Túróci-medencében, az Osztrovszki, a Vepor és a Szepes-Gömöri-Ércshegység völgyeiben, különösen Garamszentkereszt és Körmöcbánya, de még inkább Kassa—Rozsnyó—Igló között, a Szepesség déli részén, továbbá Ungvár és Szolyva vidékén foglal el. Az árpa a Kisalföld jellegzetes terménye, így a feléje nyíló völgyekben éri el legnagyobb területi arányát, de termelése jelentékeny nemcsak az Alsónyitrai-medencében, valamint Aranyosmarót és Újbánya vidékén és ugyanígy a Vág völgyében, hanem Liptón át a Szepességben és a Hernád völgyében, hasonlóképen a Cserhát—Karancs—Mátra vidékén is. A zab termőterülete a két alföld felől fokozatosan nő, amint a Kárpátok legzordabb tájai felé közeledünk: maximumát az ország északi szélén, a homokkő-övnek a Jablunkai-hágó környékétől Ökörmezőig terjedő

szakaszán éri el. Tengerit az Északnyugati-Felvidéken alig termelnek, ellenben annál nagyobb területet foglal az el az Északkeleti-Felvidéken, különösen Máramarosban: helyenkint a termőterületnek több mint felét. A burgonya jellegzetesen felvidéki termés: termőterülete a zabéhoz hasonlóan igazodik a magasabb hegyvidékekhez, maximumát azonban délibb zónában éri el mint a zab: sok helyen inkább a rozssal vagy az árpával társul. A cukorrépa még az árpánál is inkább kisalföldi termés: termőterülete azonban a Vág és Nyitra völgyén messze felnyúlik, egyébként az Északnyugati-Felvidék déli peremén Nyitrától Zemplénig sokfelé termelik.

A termények elterjedése és társulása alapján bizonyos öveket tudunk kijelölni. A Felvidéket a két alföldnek azok a peremi tájai szegélyezik, ahol a termelés sokoldalú, tehát a szántóföld képe tarka: a feltétlenül előforduló vagy éppen uralkodó búzához nyugaton inkább árpa, cukorrépa, keleten inkább kukorica, dohány és mindenütt elég sok takarmánynövény társul. A háttérben kiemelkedő hegységek, főleg a vulkániak lejtőjén pompásan virul a szőlő. Pozsony vidéke, Gyöngyös, Visonta, Eger környéke, a Hegyalja Tokajtól Sátoraljaújhelyig, a Vihorlát—Gutin sorozat különösen Szerednye és Beregszász környékén, mind kiváló borvidék. A következő övezet a medencék első sorozata: az Ipoly, a Sajó, a Hernád medencéi, ahol még mindig sok a búza s ez többnyire árpával, néha rozssal vagy zabbal, az Alsónyitrai-medencében cukorrépával és árpával társul. Zólyomban, Besztercebányától délre, a búza, árpa és burgonya az uralkodó. Másutt a búza már mindenütt háttérbe szorul. Miava vidékén és a Vág völgyén Vágújhelyig az árpa cukorrépával és rozssal, Puhóig cukorrépával és burgonyával adja meg a termelés jellegét. Az Északnyugati-Felvidék valamennyi egyéb táján

burgonya, zab és árpa a főtermények, úgyhogy egészen északon az árpa területe is csökken és főleg a zab uralkodik, de a szántóföld aránya itt már általában csekély a rétek és legelők mellett. Az Északkeleti-Felvidék völgyeit és medencéit főleg a tengeri-, burgonya-, zabtermelés jellemzi.

A tájak arculatán kétségtelenül a termőterületek aránya rajzolódik ki, azonban tisztán gazdasági szempontból a termésátlag, illetve a termőterületből és termésátlagból kiadódó termésmennyiség is fontos. Valamennyi termény termésátlagai legjobb a kedvező éghajlatú, fejlett gazdasági kultúrájú Kisalföldön és a Felvidéknek vele szomszédos részein. Sorrendben az Északnyugati-Felvidéknek nagyjából délibb, majd északi tájai következnek s többnyire az utóbbiakhoz hasonlóak a viszonyok az Északkeleti-Felvidéken is. Búzából pl. kat. holdankint 10 q-nál is több terem a Kisalföld északi részén, 6—7 q a Felvidék déli részén, 4—5 q a Kárpátoknak azokon a tájain, ahol már alig termelik. A termésátlagok délről északra való csökkenésének főleg éghajlati, nyugatról kelet felé való csökkenésének inkább kulturális okai vannak. Az árpa termésátlagai a fenti szabálytól némileg eltérnek: aránylag igen magasak a Liptói-medencében, Sárosban és a Hernád völgyében.

Minthogy az Északnyugati-Felvidék északibb részén és az Északkeleti-Felvidéken mind a szántóföld területi részesedése, mind a termésátlagok alacsonyak, nem csodálkozhatunk azon, hogy a termésmennyiségből egy főre jutó átlag az alföldek felől a magasabb hegységek felé eléggé szabályosan csökken. Így az emberi élelem szempontjából legfontosabb két gabonaféléből, a búzából és rozsból, az Alföld szélein átlag 4—5 q jut egy lélekre, ellenben Zsolna vidékén, Árvában, Liptóban és csaknem az egész Északkeleti-Felvidéken 0.5 q-nál is kevesebb.

Minthogy pedig a Felvidéknek még jóval délibb részein, az alföldek öbleiben és az oda nyíló medencékben is legfeljebb a lakosság önszükségletének fedezésére elegendő a termelt mennyiség, a Felvidék kenyérmagvakban más tájakról való behozatalra szorul.

A hüvelyesek termelése az egész Felvidéken mindenütt elterjedt. A len nagyjából a zordabb éghajlatú, burgonya-, árpa-, zabtermő magas medencékben foglal el legnagyobb területet, de a legjobb terméseredményeket a délebbre fekvő övezetben adja, nagyjából ott, ahol már a kender termőterülete nagyobb. A gyümölcstermelés mindenütt virágzó ott, ahol szőlőtermelés is folyik: tehát különösen a vulkáni hegységek Alföldre néző lejtőin. A Munkács—Ilosva környéki szilvatermelés is szőlőtermő vidékhez csatlakozik még; ellenben bent a Máramarosi-medencében, főleg Técső környékén nagy-szabású az almatermelés, szőlő viszont itt már egyáltalán nincs. Ugyancsak eléggé jelentős a szilva- és almatermelés a Kisalfölddel északkeletről szomszédos, a szőlő számára kevésbé alkalmas éghajlatú hegységekben, az Osztrovszki lejtőin, a Felsőnyitrai-medencében, a Vág völgyében.

A takarmánytermelés a belterjesen gazdálkodó, sokoldalú Kisalföldtől mind keletnek, mind pedig északnak csökken. Az állattenyésztés tehát részben a természetes rétekre és legelőkre szorul. A Felvidék egész területének egy-egy tizede jut mind a rétre, mind a legelőre. Arányuk a magasabb hegységekben nagyobb, tehát elterjedésük a szántóföldekével többé-kevésbé ellentétes. Minthogy a rétek tekintélyes része a folyók vizenyős völgysíksíkaival esik egybe, a legelők terjedelmét viszont a magas-hegységek alhavasí régiója és ezen kívül a lejtők és tetők irtványainak legelője is gyarapítja, a legtöbb rétet egyrészt Máramarosban a Felső-Tisza mellék-

folyóinak völgyeiben, valamint a Róna-havas és a Szinyák-hegység közén, továbbá a két Tátra, a Vepor és a Szepes-Gömöri-Érceshegység vidékén van, a legtöbb legelő pedig ezeken a vidékeken kívül még a Fehér-Kárpátoktól kezdve végig a Kárpátok egész határövében, de az Osztrovszki-hegységben is.

Igazi havasi pásztorkodást inkább csak az Északkeleti-Felvidéken: a Róna-havason, a Máramarosi-havasokban Verecke környékén, a Szvidovecen, Hoverlán találunk; az Északnyugati-Felvidéken pedig az Alacsony-Tátrában. Eléggé kiterjedt legeltető juhtenyésztés folyik a Szepes-Gömöri-Érceshegység, Vepor, Osztrovszki-hegység erdeinek irtványain is: a gömöri, nógrádi juhászt együtt emlegetik a lipthóiakkal. A nagyobbarányú szarvasmarhatenyésztés azonban inkább a takarmányt bővebben termő vidékekhez kötött, az istállózás jegyében folyik, a földműveléssel vannak szoros kapcsolatai s így nem vetekedhet pl. a szomszédos Kisalföldével, noha az Alföldet felülmúlja. Még kevésbé hasonlítható össze a szomszédos két alfölddel a Felvidék ló-, de legkevésbé — kukoricatermelés híján — sertésenyésztése. Zab ugyan terem, de ez, akár a burgonya, a búzát, rozst pótolja a legszegényebb tájak népének élelmezésében, lótenyésztésre már nem igen jut belőle. Ugyanígy népélelem, Erdélyhez hasonlóan, az Északkeleti-Felvidék kukoricája.

Irtványok — akár legelők, akár kaszálók, akár gabonaföldek — rongyos foszlányokká szaggatják a Felvidék természetétől összefüggő erdőtakaróját. Az Északnyugati-Felvidék területének ma már csak mintegy egyharmada erdő, ezzel szemben az Északkeleti Felvidéknek még majdnem felét erdő borítja. Ez az arány természetesen vidékenként meg lehetőszen változik. A völgyek, medencék szerteágazó és egymásba kapcsolódó térszín-sávjainak felelnek meg nagyjából azok a területek, ahol a mezőgazdasági

termelés uralkodó. Kimaradnak ebből a hegységek tetőinek és lejtőinek magasabb régiói: össze nem függő, de együttvéve mégis a Felvidék nagyobbik felét elfoglaló foltok. Persze még ez sem egészében, hanem csupán nagyobbbrészt erdő, beléje zárt, sziget-szerű irtványokkal. Olyan terület tehát, ahol a túlnyomó erdőgazdálkodás főleg hegyipásztorkodással, helyenkint jelentéktelen földműveléssel váltakozik.

Az Északkeleti-Felvidéken a homokkő-öv gerincéről lefutó folyók párhuzamos futásának megfelelően mint a kéz ujjai nyúlnak fel az erősebben mezőgazdasági jellegű tájak az erdőgazdálkodásnak itt még eléggé egyöntetű övezetébe. Ezzel szemben az Északnyugati-Felvidéken a Börzsöny, Cserhát, Mátra, Bükk, Eperjes-Tokaji-hegység kis bükkerdősapkái messze az Alföldre kitolt előőrsök. Mögöttük szélesen terjeng a Sajó—Hernád medencéjének szelíd dombvidéke, ahol csendes folyók és patakok völgytalpáról kúsznak fel a színmagyar vidék tömör kis falvait környező szántóföldek párhuzamos csikjai a széles dombhátakra és elfoglalják azokat is, hiszen az egykori tölgyesek, helyenkint már bükkösök állományaiból csupán gyér szigetek maradtak. Innét északra kezdődik csak a Felvidék magasabb hegységeinek zárt tömbje. Az Osztrovszki-hegység sugarasan szétfutó völgyekkel szabdalt, birkalegelőkkel és szórványtelepülésekkel tarkított bükkerdős tájéka mögött már a Vepor széles háta terpeszkedik; a mészkőfensíkokkal koronázott Szepes-Gömöri-Érceshegység mögött pedig már az Alacsony-Tátra kárfülkéikkel csipkézett gerince nyúlik fel az alhavasi régióba. A Magas-Tátrával és a két Fáttra legészakibb részével együtt az Északnyugati-Felvidék legmagasabb, csapadékban leggazdagabb közezső tájéka, a szanaszét-ágazó folyók eredőhelye ez az egész vidék. Itt már a völgysíkok életformája szorul szűk térre és uralkodik a lejtőké és tetőké: az

egész terjedelmes vidéknek völgyestül, lejtöstül, tetöstül jóval több mint felét borítja erdő. Innét északra a tágasabb medencék és a homokkő-öv egészében alacsonyabb, de zord éghajlatú határövében valamivel megint kevesebb az erdő, több a fenyveseket tarkító irtvány: a durva boronaházakkal tele-szórt legelőknék, réteknék és krumpli-zabföldeknek a lejtőkre is felkapaszkodó szegényes és mégis szép, szomorú világa. A határerdő bolygatatlan zárt övezete szélesbbedik, amint az Északkeleti-Kárpátok területére megyünk át s ott is a Máramarosi-havasokhoz közeledünk.

A bányászat és ipar helyei, a forgalom útvonalai.

Noha az őstermelés-formálta táj fentebb vázolt képéhez is hozzájárult egy-két vonással az elmúlt század, így egyebek közt azzal, hogy a korábbi időknek az erdőt szakadatlanul csak pusztító tevékenységét némileg ellensúlyozni kezdte a tervszerű erdőgazdálkodás bevezetésével; a merőben új vonásokat mégsem ilyen, hanem főleg bányászati és ipari vonatkozásban rajzolta a tájék arculatára.

Természetesen a bányászat és ipar, mint tudjuk, a mult századnál sokkal régibb keletű a Felvidéken. A bányászat terén a XIX. század olyan értelemben hoz nagy változást, hogy — mint az ipartechnikai találmányok kapcsán világoszerzte — egyszerre nagy érték-ké válik a vas és egyéb nem-nemes fém, valamint a szén. Ezzel a bányászat súlypontja áttevődik a már különben is csak soványan fizető arany-ezüst bányák vidékéről egyrészt a Szepes-Gömöri-Ércshegység főleg vasércben gazdag tájékára, másrészt a Sajó völgyének és Salgótarján környékének barnaszéntelepeire. A XIX. század, főleg annak második fele hozza a nagyiparnak a szénre mint hajtóerőre;

a bányászat, erdőgazdálkodás, kisebb mértékben a mezőgazdaság termékeire pedig mint nyersanyagokra támaszkodó nagyobbmértvű kibontakozását is.

Ennek a fejlődésnek az előzményeit sok esetben tisztas hagyományú és sok helyen még ma is virágzó kisiparágakban fedezhetjük fel. Részben a változatos tájak sokféle ásványi, növényi és állati nyersanyaga, részben az etnikailag, tehát életformáiban és tapasztalataiban eredendően többretű s így sok irányban találékony népesség, részben pedig a mezőgazdasági termelésre alkalmas terület terjedelméhez viszonyítva már az elmúlt századokban is nagy népsűrűség erős ösztönzője mind a kisebb-nagyobb városokban már a középkor folyamán céhekbe szerveződő, de sokszor csak szűkebb körzet számára dolgozó kézműiparnak, mind pedig azoknak a később jelentőségre néha az előbbivel is versenyző népi mestersegeknek, amelyekből sok helyen virágzó s termékeit gyalogszerrel vagy szekérrel messze földre szállító házi ipar, házaló- és vándoripar lett. A magyar falvakkal, városokkal benépesített Sajó- Ipoly-medencében, Losoncon vagy Rimaszombatban még a múlt században is nagy számban dolgoztak tímárok, csapók, gubások, szűrszabók és szíjgyártók. De bőrrel dolgozó tímárokat még a Vág völgyében, gyapjút feldolgozó posztósokat pedig sokfelé lehetett találni a Felvidéken. A Liptói-, Szepesi-medence lentermelését a szepesi vászon tette az egész országban híressé. Házi ipar volt a zólyomi csipkeverés is. Az erdők népe, a rutén, de különösen a tót, a fával mesterkedik. Ám az erdő fúró-faragó embert nevelt a palócból is, éppúgy, mint a magyarságnak hasonlóképen eredeti, szintén erdőlakó másik két etnikai csoportjából: Erdélyben a székelyből, Dunántúlon a göcsejiből. Esztergályosokon és bognárokon, kádárokon és asztalosokon kívül akadtak, főleg a szlovák vidékeken zsindely-, deszka- vagy faedény-

készítő, néhol meg, főleg a kis medencékben, agyagműves falvak.

A mai nehézipar helyét a Szepes-Gömöri-Ércshegység vasércekben bővelkedő vidékén kezdetleges kohók, vízierővel hajtott kis vashámorok, drótot, szeget gyártó, szerszámokat kalapáló mesteremberek serege jelezte a múlt század első felében is. A század második felében az itteni ércbányászatra támaszkodó nehézipar rendezkedik be. Igló—Korompa—Gölnicbánya környéke, továbbá Mecenzéf, Rozsnyó, Szirk, Gömörrákos a vasbányászat; Szálánk és Óvíz a réz-, Svedlér és Csucsom pedig az antimonbányászat helyei. Érceiket részben a Korompán, Prakfalván, Alsósajón, Dernőn, Kúntapolcán, Csetneken, Hisnyóvízen, Nyustyán, Likéren, Tiszolcon berendezkedett kohók és vasgyárak dolgozzák fel nyersvassá és durva vasáruvá vagy félgyártmánnyá. Mecenzéfen számos kisüzemben gyártják az ásót-kapát, Gölnicbányán a láncot. Stószon kőgyár van. Az ipartelepek messze elszóródnak. Pohorella és Zólyombrézó vasgyára, Kisgaram edénygyára, Zólyom vas- és bádogggyára a Garam mentén; Mateóc, Losonc, Fülekedénygyarai a Szepességekben, illetve Nógrádban telepedtek meg. De a Szepes-Gömöri-Ércshegység bányatermékei még nagyobb tömegben vándoroltak részben a sziléziai szénhez, részben a szomszédos Sajó-medencének és Salgótarján környékének szénéhez. Salgótarján, Ózd, Borsodnádasd és Diósgyőr hatalmas vas- és acélgyarai ennek az útnak a végét jelzik. Ha ezt a nagy területen szétszóródó nehézipart egyetlen iparvidéknek tekintjük, akkor Budapesten kívül egész Magyarországon csupán a krassószörény-hunyadi iparvidék versenyezhet vele.

Noha a Felvidék egyéb iparágakban sem mondható szegénynek, sem ez a többi ágazat nem csoportosul ennyire bizonyos vidékre, sem pedig egyetlen

más felvidéki táj sem érte el az iparosodásnak hasonló fokát. Különösen az Északkeleti-Felvidék szegény ilyen tekintetben, hiszen érce számottevő mennyiségben alig van, szene még kevésbbé, lakossága is igénytelenebb; nem csoda, hogy az erdők faanyagát értékesítő perecsenyi falepárló gyáron, a szolyvai, nagybocskói vegyészeti gyáron és a hegység lábának városaiban összpontosuló iparon kívül kevés jelentékenyebb üzemet találunk itt. Csak a vízierők kihasználása segíthet majd ezen.

Erdőben gazdag Felvidékünk területén rokon ágazataival eléggé szétszóródik a faipar. A fenyvesekre támaszkodó fűrésztelepek, a bükkösök faanyagát felhasználó hajlítottbútorgyárak, valamint a papirosgyártás elhelyezkedésében a nyersanyag termőhelyén, a folyókon mint víziutakon, a városokon mint fogyasztópiacokon kívül sokféle tényező hatása nyilvánul meg.

Az üveggárak zöme a Vág trencsényi völgyszakaszától a két Fátrán, a Magyar-Érc-hegység, Osztrovszki-hegység vidékén át a Szepes-Gömöri-Ércs-hegységig húzódó sávra jut; Salgótarján és Parád, valamint az Északkeleti-Felvidék néhány kis üveghutája ezen kívülre esik. A Szepességtől a Felső-Tisza vidékéig, tehát a galíciai petróleum beáramlásának útján, de részben már az Alföldön helyezkednek el a petróleumfinomítók. Bőrgyár a Felvidék nyugati felében van nagyobb számban. A cukorgyártás a Felvidéknek a két alföldre néző peremén, a cukorrépa-termő területek szomszédságában jelenik meg, mint pl. Hatvanban, Szerencsen, részben pedig már a Kisalföld síkságán. Ugyancsak a peremvárosokban örölnék sok alföldi búzát, de a malomipar felnyomul Sárosig, Szepesig. A szeszgyártás a Kis-Kárpátok környékének nagyobb ipartelepein kívül kisebb üzemekkel a Vág völgyétől Sárosig a burgonyatermelés egész területén előfor-

dul. A Kisalföld árpatermő vidékein nagyszabású sörgyártást távolabb szétszórt gyárak képviselik főleg a városokban, pl. a Szepességben, Kassán, Munkácson. Kisüzemszerű a juhtenyésztő vidékeken, így pl. Liptóban, Árvában, Szepesben, Gömörben, Zólyomban a sajtgyártás; helyi jellegű nevezetesség a kassai sonka. A selmeci, kassai, munkácsi dohánygyárakat az állam telepítette, részben szociális megfontolások alapján. Ugyancsak nagyon erősen mutatkozik az állami támogatás hatása a szövő-fonó ipar elhelyezkedésében. A zab- és krumplitermő és ásványi kincsekben is szűkölködő, tehát minden tekintetben legszegényebb árvai, trencsényi, túróci, liptói, sőt részben még északnyitrai, zólyomi, szepesi tájak túlnyomóan szlovák népességén segített sokat a textil-üzemeknek, pl. a juta-iparnak, vagy a Rózsahegyen, Iglón, Késmárkon képviselt pamutiparnak a megtelepítése. Természetesen ezek az Északnyugati-Felvidéknek is északi-északnyugati részei nedves éghajlatukkal, valamint lentermelésükkel és gyapjat szolgáltató birkatenyésztésükkel nemcsak alkalmasak a szövő-fonó iparok kialakulására, hanem annak részben a régi házi iparban és kisiparban gyökerező hagyományokra is visszatekintő színhelei. Semmiképen sem tekinthetjük pl. gyökértelennek a Szepesség lenfonó- és szövő gyárait. A gyapjúipart Csacán, Zsolnán, Trencsénben, Privigyén, Zólyomradványban, Gácson, Losoncapátfalván képviselik nagy posztógyárak.

A bányászat és ipar a Szepes-Gömöri-Ércshegység és a hozzá csatlakozó szénmedencék táján a népesség elég jelentékeny részének biztosította a megélhetést. 1910-ben Zólyom, Liptó, Gömör, Szepes népének kb. 30%-a élt bányászatból és iparból, ugyanakkor azonban ez a két foglalkozás Árva népének nem egészen 7%-át, Máramarosénak is csak 11%-át, az egész országnak 18%-át tartotta el. Az

Északnyugati-Felvidék lakosságának kereken egy ötödét, az Északkeleti-Felvidékének csak egy nyolcadát táplálta a bányászat és ipar, úgyhogy az Északnyugati-Felvidék nagyobb részén, az Északkeletinek meg egészen az iparosodás sem szüntette meg a termőterületre jutó mezőgazdasági népességnek az Alföldöt meghaladó sűrűségét. A nagy nép-sűrűségből adódó nyomás tehát más utakat is keresett magának. A trencsényi, zemplényi, szepesi drótos-tótokon, az üvegyártó vidékek falvainak népéből kikerülő üveges tótokon, a zólyomi, liptói, árvai gyolcsosokon, a Vágról a Dunára és Máramarosból a Tiszán az Alföldre tutajozó, vagy nyáron az Alföldre aratni járó tótokon, illetve ruténeken és egyéb vándoréletet élő vagy időszakosan költözködő, de szűkebb hazájuktól el nem szakadó elemeken kívül állandó nagymérvű elvándorlás is folyt, részben az ország belső, gazdagabb tájai felé, részben külföldre, főleg a tengeren túlra. Árvától, Liptótól, Gömörtől keletre Ungig a kivándorlás a jelen század első évtizedében meghaladta a természetes szaporodást. Igaz, hogy ezeknek a megyéknek természetes szaporodása is jóval kisebb volt mint akár a legnyugatibb vidékeké, akár az igen erősen szaporodó rutének-lakta Északkeleti-Felvidéké.

A gyáripar ágazataihoz hasonlóan a XIX. század-teremtette modern közlekedés útvonalai sem szakítanak teljesen a hagyományokkal, de nem is hagyják azokat érintetlenül. A forgalomnak még ma is a javát lebonyolító vasúthálózat a völgyhálózat-hoz igazodik, ebben hű marad elmúlt idők forgalmának a középkorban kialakult hagyományaihoz, tehát vonalai a völgyek irányát követve futnak ki a két alföldre s azokon át a főváros felé. A részletekben természetesen vannak eltérések, a vonalakon lezajló forgalom is igazodik a tájak helyenkint megváltozott gazdasági jelentőségéhez; részben azonban maga is

növeli vagy csökkenti városok és vidékek súlyát.

A Felvidék egész vasúthálózatának forgalmát két fővonal gyűjti Budapest felé: az egyik Bécsből Pozsonyon és a Kisalföldön keresztül, a másik Lembergből Lawocznén, az Alföld északi szélén, Miskolcon, Hatvanon át fut a főváros felé. Az előbbi Galántán veszi fel a Sziléziából a Jablunkai-hágón, Zsolnán át és a Vág völgyén lefelé, délnek haladó vonalat. Zsolnától egy másik fővonal Ruttkán keresztül keletnek tart, a Vág völgyén, a Liptói-medencén felfelé, majd a Szepességen, Kassán át a Hernád völgyén lefelé. Ez Miskolcnál csatlakozik a lemergi vonalhoz s így a kör bezárul. A kör szabálytalan átmérője egy harmadik, északról ugyan csak délnek haladó fővonal, amelyik a Felvidék középső tájain, igen szeszélyes úton, vízvázasztókon, a Túróci-, Zólyomi-, Nógrádi-medencén át köti össze Ruttkát Hatvannal. A lemergi vonalból Miskolcon túl sorra ágaznak ki az Északkeleti-Kárpátokat keresztező, Galiciába vezető vasutak: Sátoraljaújhelynél a mezőlaborci, Csapnál az Ung völgyén felfelé vezető ungvár—uzsoki, Bátyunál pedig a Munkácson át a Latorca völgyében Lawocznéhoz igyekvő vonalat a Máramarosi-medencébe, Fekete-Tisza völgyébe beforduló budapest—debrecen—körösmezei vasút Királyháza állomásával összekapcsoló vonal. Ezeken a fővonalakon kívül igen nagy teherforgalmat bonyolít még le a hatvan—ruttkai vonal Fülek állomását Miskolccal összekötő vasút, minthogy ez és a belőle kiágazó vakvonalak kapcsolják össze a Szepes-Gömöri-Ércshegység vasbányáit a Sajó-medence és Salgótarján szénbányáival. Egyébként a vasúthálózat elég ritka: sok a domborzati akadályok előtt megtorpanó vakvonal; ilyen tárta fel pl. egészen a legújabb időkig az Alsó- és Felsőnyitrai-medencét. Így az összeköttetés néha közeli helyek között is igen körülményes, viszont

csaknem mindenütt jó az ország belseje, a két alföld valamelyike s közvetlenül vagy közvetve a főváros felé. Természetesen az országút-hálózat sem független a domborzattól, de aránylag mégis könnyebben megbirkózik még olyan domborzati akadályokkal is, amilyet az Alacsony-Tátra és vele párhuzamosan a Vepor—Szepes-Gömöri-Ércshegység gerince jelent a vasútközlekedés számára.

A városok.

A XIX. századnak a technikai találmányokon felépülő, gyáripart kifejlesztő új rendje, a nyersanyagok újfajta értékelése, a forgalom új irányai és eszközei természetesen a települések, főleg a városok fejlődésébe is mélyen belenyultak. A felvidéki városok mai nagyságát, életük és arculatuk mai jellegét részben a közvetlen környezet jellegéből adódó úgynevezett helyi energiák, részben pedig a forgalmi szempontból értékes fekvés, az úgynevezett helyzeti energiák határozzák meg, helyesebben a helyi és helyzeti energiák koronkint változó értékeléséből és kihasználásából máig összegződött hatások. Helyi energiájukból élnek az östermelő falvakon kívül a bányavárosok és a fürdőhelyek, helyzeti energiájukból a hágóalja-városok, a medence-központok, valamint a vásárvárosok. Az utóbbiak javarésze a Felvidék és a két alföld határán helyezkedik el. A koronkint változó értékelés eredményeként találunk a multban virágzó, de ma elcsendesedett, viszonylag, más városokhoz mérten elmaradt vagy éppen visszafejlődött városokat; a multban is, jelenben is jelentős, tehát fejlődő városokat; végül olyanokat, amelyeknek városias fejlődése egészen újkeletű.

Legtöbb az elcsendesedett, vagy éppen visszafejlődött város, amilyen Szentgyörgy, Bazin, Modor, Szokolca, vagy Korpona. Van ezek között medence-

központ, mint pl. Kisszeben a Tarca és Bártfa a Tapoly völgyében, vagy még inkább a Szepesség városai: Poprád, Késmárk, Szepesbéla, Podolin a Szepesi-medence felső; Lőcse, Szepesváralja a Szepesi-medence alsó felében. Számuk szűk körzetben túlnagy ahhoz, hogy valamelyikük is jelentékeny központtá fejlődhessék. A múltban sem voltak nagyobbak mint ma, csak viszonylag voltak jelentősebbek, mert eltette őket a máig nagyon megcsapant lengyelországi, sőt, bizonyos fokig még az azóta másfelé terelődött sziléziai forgalom is.

Sok a fejlődésében megrekedt bányaváros. Libetbánya ma falu, Breznóbánya is majdnem az. Dobšina is lehanyatlott. Körmöcbánya, vagy a Gutin tövében Nagybánya és Felsőbánya egy lépéssel előbbre vannak. Érdekes, hogy a vasbányász Rozsnyó (7, 7)* vagy Igló (11, 13) sem mulja felül Selmezbányát (15, 13), a nemesércek elaggott városát. Ennek egyrészt az a magyarázata, hogy Selmec még virágkorában igen jelentékeny várossá nőtt, noha ma különösen a bányászati és erdészeti főiskolának a cseh uralommal bekövetkezett elmenekülése óta, határozottan hanyatló város. Másrészt pedig a vasat megbecsülő mai kor nem annyira a vasbányavárost fejleszti, hanem inkább a bányavidéket és részben a szén felé húzódó iparvidéket alakít ki. Így a nehéziparra támaszkodó egészen újkeletű fejlődés nyomai is többnyire csak abban mutatkoznak, hogy egy-egy nagyüzem telepedett a maga többezer lelket számláló munkástelepeivel addig kevésbé jelentős falvak szomszédságába, mint Korompán (6, 4; cseh „iparpártolás”!), Zólyombrézón, Ózdon (1930-ban 19 ezer főnyi agglomerált népesség), vagy a Miskolccal ma már összenőtt Diósgyőrön (17, 21). Várost ez

* A zárójelben lévő két szám a városok 1910. és 1930. évi lélekszámát jelenti ezekben.

a fejlődés csak egy helyen teremtett: Salgótarjánban (14, 17; 1930-ban az agglomerált népesség 22), nagyobb szénbányavidék központján. Még kisebb mértékben bizonyult városfejlesztő tényezőnek, talán Pöstyén (7, 12) kivételével, a hőforrásokhoz, ásványvizes forrásokhoz kapcsolódó fürdőélet. A Magas-Tátra éghajlati gyógyhelyei, nyári turistaforgalma és téli sportélete sem teremtettek várost, csupán virágzó telepek sorát alakították ki és éltetik Tátrafüred környékén. A Bükkben Lillafüred, a Mátrában a Kékes környéke a világháború utáni szerény mása ennek a fejlődésnek.

A szenet, gyógyvizet vagy magaslati éghajlatot kihasználó bányász- és ipari városok és város-embriók, a fürdő- és üdülőhelyek műszakilag fejlett berendezéseikkel, de életük és arculatuk egyoldalú jellegével természetesen erősen különböznek a Szepesség, vagy a nemesércbánya-vidékek fejlődésben megrekedt, de éppen ezért a régi arculatot vagy legalább annak sok emlékét változatlanul őrző és szabad királyi városi multjukra büszke városkáitól. Mai súlyát tekintve nem marad az utóbbiak mögött, de szerényebb multjának kevesebb látható jelével büszkélkedhetik a Liptói-medencében Liptószentmiklós, a Túróci-medencében Túrócszentmárton, a szlovák-ság szellemi központja; a Vág völgyében a Vlára-hágó forgalmát kihasználó Trencsén (8, 12) és a Sajó-medencében a régi magyar kisvárosi-polgári élet emlékeitől terhes Rimaszombat (7, 8). Az Ipoly medencéjében Balassagyarmat (11, 12) szintelenebb, Ipolyság jelentéktelenebb város.

Liptóban Rózsahegyet (12, 16) a textilipar, a Garam mellett Zólyomot (9, 11) vasgyárán kívül forgalmi helyzete emeli ki a kisebb medenceközpontok közül. Medenceközpont Nógrádban a Rimaszombatéhoz hasonló multú, de modernebb jellegű, élénkebb, nagyobb és a világháború előtt jelentékeny

gyáriparral rendelkező Losonc (13, 15); hágóalja-város a régi városi ranggal és építészeti emlékekkel, négyszögű főtere körül lábasházakkal dicsekvő Zsolna (9, 17): mindkettő jelentősebb mint az eddig felsoroltak zöme. Jellegük meghatározói között Zsolnán a kitűnő forgalmi helyzetből adódó nagy pályaudvar és virágzó textilipar is szerepel. A sokoldalú városi élet magasabb fokozatait foglalja el a nagyon előkelő múltú és ezt az előkelő multat szinte palotaszerű emeletes házakkal szegélyezett piacutcájuk formájában arculatukon ma is őrző Besztercebánya és Eperjes. Besztercebánya (11, 11) inkább csak mint bányaváros hanyatlott, de ipara és közintézményei némileg kárpótolják, vagy legalább is kárpótolták a világháború előtt, noha súlya viszonylag csökkent. Eperjest (16, 22) nem jellemzi valami feltűnő ipari fellendülés, de mint a művelődés jelentékeny központja, őrzi rangját.

Jelen és mult szerencsésen találkozik a Felvidék belsejének valamennyi városát minden vonatkozásban messze túlszárnyaló Kassán (44, 70). Kassa helyzeti energiáinak szűkebb körét a legkülönbözőbb jellegű tájak találkozása adja. A Sajó-Hernámedence dombvidékének illetve a Hernád völgyének még alföldies termelésű, búzában is gazdag tájait tőle északra már az árpa, len és burgonya hazája váltja fel. Nyugatra a Szepes-Gömöri-Érceshegység bánya- és nehézipar-vidéke, valamint a fenyveserdők, keletre a bükkösök, délre a gyér tölgyesek világa kezdődik. A város gyűjtője a Tátra, valamint a magas műveltségű Szepesség és Sáros felől az Alföldre levezető utak forgalmának. Forgalmi helyzetének tágabb perspektívájában már az Anjouk ideje óta Lengyelországba és a Felső-Vág völgyén át Szilézia felé vezető természetes útvonalai jelennek meg s ha ezeken forgalma viszonylag csökkent is, azon módon bontakozott ki a közelmúltban a köze-

lebből szomszédos tájak egyre belterjesebb és egyénibb termelése és az ebből adódó feleslegek cseréjét lebonyolító szerepe. Útjai révén vált a török időkben a Felvidékre és Erdélybe visszahúzódó magyar élet egyik sarkpontjává: története ezért azonosul emlékezetünkben a szabadságharcok történetével. De anyagi és szellemi életét, testét és arculatát is századok formálták. Közepén jellegzetesen kiszélesedő, a csúcsíves székesegyházat körülölelő főutcája hasítja ketté tömören épült, szűkutcás, egykori városfalának gyér maradványait még ma is őrző, jókora tojásdad városmagját, ahová, a régi emeletes házak közé belopózott a jelenkor is, nagy épülettömbökkel és csillogó kirakatú üzletsorokkal. A mag köré rakódó és a Hernád terrasznál északra—délre messze nyújtózkodó külvárosokban füstölő kémények hirdetik, hogy a városnak fejlett gyáripara van.

Kassa is vásárváros, de a vásárvárosok, azaz a különböző termelés-jellegű tájak terménycseréjét lebonyolító városok igazi övezete a Felvidéknek a két alföldre néző pereme és itt is a természetes útvonalak kapui, a völgykijáratok. Pozsony (78, 124; agglomeráció 1930-ban 143), Nyitra (16, 21), Léva (10, 13) a Kisalföld; Hatvan (12, 15), Eger (28, 30), Miskolc (51, 62; agglomeráció 1930-ban 91), Sátoraljaújhely (20, 18), Ungvár (17, 27), Munkács (17, 26) az Alföld szélén mind ilyen vásárvárosok, sőt maga Budapest is az. Köztük, Budapest után a Kassát is minden tekintetben felülmúló Pozsony a legnagyobb, de már aligha számítható a Felvidékhez. A városias jellegét meghatározó és fenntartó tényezők között talán éppen a Felvidéknek és a Kisalföld síkságának a határán elfoglalt helyzete a legcsekélyebb súlyú, hiszen itt a Felvidéket csupán a Kis-Kárpátok kisterjedelmű hegysége képviseli. Inkább mint a szétágazása miatt lejjebb egészen Komá-

romig nehezebben keresztezhető Duna átkelőhelye jelentős, emellett nyugatra nyíló kapuja a Kisalföldnek, sőt az egész országnak. A Felvidéket szegélyező vásáröv egyéb városainak nagysága főleg a völgykijárat mögöttes vidékének méretétől és gazdasági súlyától függ. Ezért emelkedik ki közülük a Sajó-Hernád egész vízgyűjtőterületét és azon át az Északnyugati-Felvidék keleti felét feltáró völgykijárat vásárvárosa, Miskolc. Nyitra és Eger kivételével szerény mezővárosi multjuk és az egy részükre egykor kiterjedt török hódoltság érthetővé teszi azt, hogy a mult emlékeiben nem olyan gazdagok, mint a Felvidék számos régi városa. Kivétel a vulkáni öv jellegzetes tájelemeivel, szőlőtermő környezettel, melegvízű forrással, várrommal dicsekedő főpapi város, Eger, barokk pompája. Eger ma kiesik a forgalomból, az Eger-patak föltárta mögöttes területe csekély s így annál inkább a multat képviseli a hagyományok nélkül előretörő, életébenképében egyaránt modern, iparos-kereskedő Miskolccal szemben.

A gazdasági életében legegyszerűbb, legfejletlenebb és legszegényebb Északkeleti-Felvidék belsejében a Máramarosi-medence központját, Máramarosszigetet (21; 1935-ben: 28) és a nála is sokkal szerényebb Husztot (10, 18) kivéve város nincs. Csak a hegyvidék lábánál, részben már az Alföldön jelennek meg a vásárvárosok: az Ung völgykijáratában Ungvár, a Latorcáéban Munkács. A Tiszavölgy kapujának helyzeti energiáin osztozik Beregszász (13, 19), Nagyszőlős (8, 11), sőt még Szatmárnémeti is.

Magyarország és a Felvidék.

A Felvidék a honfoglalás korát követően sokáig gyepűelve, később is az ország védelmét ellátó várakkal megrakott határöv, majd bányakincseket szolgáltató és a belsőbb tájak külkereskedelmét lebonyolító városok táplálóterülete, a török időkben Erdélyvel és a Dunántúl nyugati sávjával együtt fenntartója a magyar állam és az európai magyar műveltség folytonosságának és megőrzője azoknak az ország belsejében a török pusztítás folytán csaknem egészen hiányzó emlékeknek, amelyek a magyarság történelmének a honfoglalás korától a XVIII. századig terjedő korszakáról tanuskodnak. Szemmel látható tárgyi emlékek és a magyar történelem legnehezebb századaira való emlékezés megfoghatatlan szálai kötik a mai magyarságot a Felvidéken át saját múltjához. A jelen értékesíthető kincsei: a fa, ásványi javak és a vízi erő, a gyógyvizek, magaslati éghajlat és a természeti szépségek az ország anyagi életének mind jelentős kiegészítői.

A Felvidék nem tartja el könnyen a maga népét. Népe pedig állandóan szaporodik, bár nyers népsűrűsége mind a török időket megelőzően, mind a jelenben kisebb mint az ország belsőbb tájain, így az Alföldön. Az Alföld népsűrűsége csak a török időkben zuhan a Felvidékénél is mélyebbre, hogy azután a XVIII. század végén ismét elérje, majd később meghaladja azt. Minthogy azonban a művelt területre az Alföldön jut ma is kevesebb ember, ezen a természeti sajátságainál fogva még gazdagabban is termő tájon a termelésnek jelentékeny és nemcsak az egész hegységkeret hiányának pótlására elegendő, hanem az országból való kivitelre is jutó feleslegei támadnak. A mezőgazdaságból már meg nem élő, helyette bányakincseit és erdeit egyre erőteljesebben

kiaknázó és erősen iparosodó Felvidék fája, ásványi javai, iparcikkei az Alföld mezőgazdasági terményeivel a vásáröv városaiban találkoztak. Ezek népessége és jelentősége együtt nőtt a két táj terménycseréjének fokozódásával; az utóbbi viszont nem ölthetett nagyobb méreteket az Alföld XVIII. századi újraneépődése és feleslegeket csupán a XIX. század óta adó mezőgazdasági fejlődése előtt. Értethető tehát, hogy a vásárövnél a felvidéki városoknál az elmúlt századokban még rangra, jelentőségre szerényebb mezővárosaiból aránylag rövid idő alatt nőhettek a Felvidék kis városait ma már átlagban meghaladó lélekszámú és jelentőségű, viszont az Alföldön kevés kivétellel uralkodó óriásfalvaknál meg, ugyancsak nagy átlagban, városiasabb települések.

Míg azonban az Alföldnek a hegységkeret ellátása után is maradtak mezőgazdasági terményfeleslegei, a Felvidék nem tudta az Alföld hiányzó szükségleteit teljesen pótolni s a maga megélhetését erdőgazdálkodásából, bányászatából, iparából teljesen fedezni. Ez a magyarázata a vándoriparnak, az aratómunkának, az ország belseje felé irányuló elvándorlásnak és a kivándorlásnak. Az utóbbin az iparosodás fokozása segített volna s a fejlődés, ami még korántsem érte el tetőpontját, a világháborúig valóban ilyen irányú is volt. Tudjuk, hogy a következő húsz évben a Felvidék Csehországhoz csatolt részén ennek a homlokegyenest ellenkezője történt s a vészes következmények természetesen nem is maradtak el. De nem is történhetett másként, hiszen a Felvidéket nem nálánál iparilag fejlettebb és hozzá hasonlóan mezőgazdasági terményekből behozatalra szoruló, hanem csak mezőgazdasági feleslegekkel rendelkező ellenben erdőgazdasági, ásványi és ipari termékekben szűkölködő táj egészítheti ki észszerűen nagyobb gazdasági egységgé. Ilyen táj a Felvidék

szomszédságában csak egy van: Magyarország bel-seje.

A Felvidék nekünk is sokat jelent, azonban a Felvidéknek Magyarország a megélhetést jelenti. Ez mind a népi, mind pedig a mindenkori politikai határoktól független érvényű igazság.

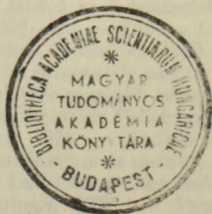
IRODALOM.

Csak a két Felvidéket, de annak egész területét felölő teljes földrajzi munka nincs irodalmunkban. Mindig csak az ország többi tájával való együttesében mutatja be a Felvidéket *Prinz—Cholnoky—Teleki gr.*: Magyar földrajz, I—III., Budapest, é. n.; külön fejezeteket szentel neki *Cholnoky J.*: Magyarország földrajza, Budapest, é. n.; (Franklin). Ugyancsak az országos keretek közt és bizonyos szempontból foglalkoznak a Felvidékkel az alábbi munkák: *Telegdi Roth K.*: Magyarország geológiája, I. rész, Pécs, 1929. — *Róna Zs.*: Éghajlat, II. Magyarország éghajlata, Budapest, 1909. — *Soó, R.*: Floren- und Vegetationskarte des historischen Ungarns, Debrecen, 1933. — *Fodor F.*: Magyarország gazdasági földrajza, Budapest, 1924. — *Rónai, A.*: Biographie des frontières politiques de Centre-Est européen, Budapest, 1936; továbbá: *Papp K.*: A magyar birodalom vasérc- és köszénkészlete, Budapest, 1915. — *Fekete—Blattny*: Az erdészeti jelentőségű fák és cserjék elterjedése a magyar állam területén, Selmechánya, 1913. — *Melich J.*: A honfoglaláskori Magyarország, Budapest, 1925—29. — *Kniezsa I.*: Magyarország népei a XI. században, Budapest, 1938. — *Acsády I.*: Magyarország népei a pragmatica sanctio korában, Budapest, 1896. — A Felvidék nagyobb részére kiterjeszkedik: *Podhradszky Gy.*: A tótoklakta Felföld politikai és kultúrgeográfiája, Budapest, 1924. — *Hodinka A.*: A kárpátalji rutének lakóhelye, gazdaságuk és multjuk, Budapest, 1923. — *Machatschek, F.*: Landeskunde der Sudeten- und Westkarpätenländer, Stuttgart, 1927. — *Hassinger, H.*: Die Tschechoslowakei, Wien, 1925. A felsorolt munkákban

utalás található a további irodalomra, főleg az alábbi folyóiratokban és egyéb kiadványokban megjelent s többnyire a Felvidék egy-egy kisebb részével foglalkozó cikkekre: Földrajzi Közlemények, Föld és Ember, Földtani Közlöny, A M. Kir. Földtani Intézet Évkönyve, A M. Kir. Földtani Intézet Évi Jelentése, Az Időjárás, Vízügyi Közlemények, Botanikai Közlemények, Erdészeti Kísérletek, Ethnographia-Népélet, A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője, A Tisza István Tudományos Társaság Honismertető Bizottságának Kiadványai, Tisia, Magyar Statisztikai Szemle, Századok.

TARTALOM.

	Lap
A Kárpát-medence és a Felvidék	3
A földkéreg és a felszín multja	5
A domborzat nagy egységei	11
A felszín formakincse	15
A földkéreg ásványi javai	25
Az éghajlat és a folyók vízjárása	28
A természetes növényi takaró	37
A természetes táj, az ember életének kerete	42
A táj benépesedése	45
A megművelt földek, a rétek, legelők és erdők világa	56
A bányászat és ipar helyei, a forgalom útvonalai	62
A városok	69
Magyarország és a Felvidék	75
Irodalom	78

Magyar Tudományos Akadémia
 Könyvtára 3 662 / 1951 sz.

KINCSESZAR

Az ország egyetlen, a tudományok minden ágát felölelő és népszerűsítő könyvsorozata. 150 kötetes keretében az ismeretek teljes enciklopédiáját nyújtja, úgymint :

MAGYARSÁGISMERET
TÖRTÉNELEM
AZ ÚJ EURÓPA
IRODALOMTÖRTÉNET
EMBER ÉS TERMÉSZET
MŰVÉSZET, KÖNYV
KÖZGAZDASÁG, STATISZTIKA
VALLÁS ÉS FILOZÓFIA
TERMÉSZETTUDOMÁNY
ORVOSTUDOMÁNY
HADTUDOMÁNY, SPORT
FÖLDRAJZ
TÁRSADALOMTUDOMÁNY
ÉLETRAJZOK

„A MAGYAR SZEMLE KÖNYVEI”

önálló nagyobb monografiák a következő szerzőktől :

*Szekfü Gyula, Weis István, Hóman Bálint,
Horváth János, Farkas Gyula, Babits Mihály,
Julier Ferenc, Gratz Gusztáv, Genthon István.*

KÉRJEN RÉSZLETES PROSPEKTUST.

Kiadóhivatal : Budapest, VI., Vilmos császár út 26. sz.